

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
магістра

на тему: «**Кераміка середньовічного населення України**»

Виконав: студент II курсу
магістратури
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 – історія та археологія
Шарапов Антон Миколайович

Керівник: к.і.н., доц. Скирда В. В.

Рецензент: д.і.н., проф. Любичев М. В.

Харків – 2024

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	6
Розділ 2. Керамічне виробництво на території Лівобережної України.....	28
Розділ 3. Кераміка на теренах середньовічної Правобережної України....	48
Розділ 4. Кераміка Давньоруської держави.....	69
Висновки.....	91
Список використаних джерел та літератури.....	94
Додатки.....	107
Резюме.....	134
Summary.....	134

Список сокращений

- АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- АДИУ – Археологія і давня історія України
- АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету
- АИУ – Археологические исследования в Украине
- АО – Археологические открытия
- АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
- АС – Археологический съезд
- ГИМ – государственный исторический музей
- ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения
- ИГАИМК – Известия государственной академии истории материальной культуры
- ИАК – Известия археологической комиссии
- КСИАУ – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- МАР – Материалы по археологии России
- МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
- НА МА ХНУ – Науковий архів Музею археології Харківського національного університеті імені В. Н. Каразіна
- РА – Российская археология
- СА – Советская археология
- САИ – Свод археологических источников
- ПУАК –Полтавская ученая архивная комиссия
- ХГУ – Харьковский государственный университет
- ХДУ – Харківський державний університет

Вступ

Кераміка є одним із найбільш масових матеріалів, що трапляється археологам під час розкопок стародавніх поселень і могильників починаючи з доби неоліту й до козацьких часів. Керамічний матеріал використовується не лише як етнографічне джерело та продукт ремісничого виробництва, а й містить важливу інформацію про хронологію різноманітних археологічних пам'яток та досліджуваних на них конкретних об'єктів. Стійкість обпаленого глиняного тіста по відношенню до руйнівних сил ґрунтових вод і вітру зумовила безпеку майже всього керамічного матеріалу давнини. Повсюдне поширення глин, простота виготовлення виробів і утрудненість перевезення примітивних типів глиняного посуду – все це робить давню кераміку одним з найбільш важливих джерел, що дозволяють без особливих похибок порівнювати між собою різні області, так і різні епохи.

Актуальність теми полягає в тому, що незважаючи на більш ніж двохсот річний термін дослідження середньовічної на території України, залишається не висвітленою низка проблем, пов'язаних з окремими важливими питаннями, присвяченими формам посуду, технології їх виготовлення та орнаментациї.

Об'єктом дослідження є різноманітні прийоми гончарного виробництва, що застосовували носії різних археологічних культур, які проживали на території сучасної України за часів раннього й розвинутого середньовіччя.

Предметом дослідження є асортимент керамічного посуду, який виготовлявся населенням колочинської, пеньківської та корчакської культур V-VII ст., волинцівської культури VII-VIII ст., райковецької, роменської та салтівської культур VIII-X ст., а також культури Київської Русі X-XIII ст.

Територіальні рамки роботи охоплюють сучасну лісостепову та лісову територію сучасної України де були розповсюджені пам'ятки перелічених середньовічних археологічних культур.

Хронологічні рамки роботи обмежені періодом від V до XIII століття, тобто від початку середньовіччя до припинення існування Київської Русі.

Метою роботи є всебічне висвітлення проблем і рішень пов'язаних із виготовлення та асортименту керамічного посуду середньовічного населення України.

Відповідно до цього, нам необхідно виконати наступні завдання:

- розглянути історіографію вивчення керамічного матеріалу;
- визначити джерельну базу дослідження;
- визначити основні типи кераміки;
- виявити локальні особливості керамічного матеріалу;
- спробувати з'ясувати розвиток керамічного виробництва на території України за доби середньовіччя.

За тривалий час археологічного дослідження пам'яток різних культур раннього й розвинутого середньовіччя на теренах України, було отримано надзвичайно багатий керамічний матеріал, який дає змогу доволі чітко уявити особливості розвитку цієї галузі. При цьому слід зазначити, що нашого часу не існує узагальнюючої спеціальної праці, присвяченої розвитку кераміки у середньовічного населення України. Тому *новизна роботи* полягає в спробі автора, надати загальний нарис розвитку керамічного у носіїв різних археологічних культур, які існували в добу середньовіччя на території сучасної України.

Робота складається зі списку скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків з ілюстративним матеріалом, а також резюме.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

Керамічний матеріал є доволі значним і важливим для вивчення найдавнішої історії України, починаючи з доби неоліту і закінчуючи пізньосередньовічним періодом. Значна кількість подібних джерел, їхня ступінь вивченості в історіографії та наявність загальних та спеціальних методів отримання інформації з джерел безпосередньо впливають на вибір теми дипломної роботи. У зв'язку з цим велике значення набуває огляд спеціальних фахових праць, характеристика джерел та аналіз методів історичного дослідження.

Однією з перших слов'янських ранньосередньовічних культур досліджуемого нами регіону слід вважати пеньківську V-VII ст., яка була розповсюджена як на правому, так і на лівому берегах Дніпра. Перші пеньківські старожитності виділив Д. Т. Березовець базуючись на своїх розкопках 1956-1959 рр. в зоні будівництва Кременчуцького водосховища у долині річки Тямін поблизу с. Пеньківка. Тоді вченим було досліджено чотири ранньосередньовічних поселення¹. В той же час Д. Т. Березовцем біля с. Велика Андрусівка були досліджені понад 40 кремаційних безкурганних поховань².

До виділення пеньківських пам'яток в окрему культуру, значну кількість матеріалів ранньосередньовічного часу отримано наприкінці 40 – початку 50-х років розвідувальними роботами О. В. Бодянського у порожистій частині Дніпра. Серед виявлених пам'яток були поселення, могильники, окремі поховання. На околицях сіл Василівка, Волоське, хут. Запорожець розчищено спалення з ліпною пеньківською керамікою³. У 1953 р. експедицією під керівництвом В. М. Даниленко та А. Т. Смиленко, на пеньківському поселенні Ігрень-Підкова I досліджено залишки п'яти

¹ Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208.

² Березовець Д. Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 58-71.

³ Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 3. С. 153.

жител з великою кількістю керамічного матеріалу¹. В. П. Петров 1956-1958 рр. біля с. Стецівка в Потясміні розкопав 12 жител на ранньосередньовічному поселенні, серед яких переважали пеньківські об'єкти². При дослідженні поселення доби бронзи біля с. Хрещатик у Нижньому Пороссі 1958 р. дві пеньківські напівземлянки були розкриті Скіфської експедицією під керівництвом Г. Т. Ковпаненко³.

Напівземлянку з пеньківською керамікою виявив Д. Я. Телегін у 1960 р. поблизу с. Деревка на правому березі Дніпра⁴. Він же у 1971-1974 рр. біля с. Осипівка розкопав чотири пеньківських будівлі, а С. П. Юренко у 1973 р. п'ять подібних комплексів біля с. Багате⁵.

У другій половині 70 – 80 рр. ХХ ст. значний внесок у дослідження керамічного матеріалу, як і в цілому, пеньківських пам'яток було здійснено О. М. Приходнюком⁶.

На Лівобережжі Дніпра перші пам'ятки пеньківської культури були також виявлені у 50-х рр. ХХ ст. Зокрема, вивчення пеньківських старожитностей було покладено дослідженнями селища Задонецьке на р. Мжи, у поріччі Сіверського Донця, проведеними експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамко⁷. Розкопками проведеними видатним харківським археологом Б. А. Шрамко в 1970 р. на пам'ятнику поблизу с. Задонецьке, відкрита господарська яма, у заповненні

¹ Валентин Миколайович Даниленко. Життя археолога / Упоряд. М. В. Даниленко. Київ, 2013. С. 33.

² Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тыс. н. э. (по материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье) // МИА. 1963. № 108. С. 209-233.

³ Покровська Е. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселення VI-VII ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. 1971. Вип. 2. С. 108-109.

⁴ Телегін Д. Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. // КСИАУ. 1962. Вып. 12. С. 13-17.

⁵ Телегін Д. Я., Беляєва С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. 1975. Вип. 18. С. 95-107.

⁶ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ, 1980. С. 47.

⁷ Шрамко Б. А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины (Харьковская область). Киев, 1977. С. 97; Скирда В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого. Харків; Котельва, 2021. С. 115.

якої виявлено ліпний біконічний та округло-косий посуд пеньківського вигляду¹. У процесі розкопок поселення салтівської культури біля с. Суха Гомольша на Харківщині у 1977 р. В. К. Міхеєв відкрив чотири напівземлянки та 11 господарських ям з пеньківськими керамічним матеріалом². Декілька пеньківських поселень (Нижній Бішкін I, II, Суха Гомольша та інші) з яскравим керамічним комплексом наприкінці 80 – початку 90-х років у поріччі Сіверського Дінця на Харківщині було досліджено М. В. Любичевим³.

Найбільш значні роботи з вивчення ранньосередньовічних старожитностей у Південному Побужжі здійснюються П. І. Хавлюком. Дослідником впродовж кінця 50-х – 60-х рр. було проведено дослідження на кількох поселеннях пеньківської культури (Скибинці, Кисляк, Тростянці, Семенки, Самчинці), які дали цікавий керамічний матеріал⁴.

В результаті багаторічних робіт, що тривають уже понад 70 років, на території України виявлено близько 300 пам'яток, на яких виявлено величезну кількість керамічного матеріалу. На жаль, до сьогодення він повністю не ведений до наукового обігу і не розглянутий в окремій науковій публікації.

Перші розкопки пам'яток корчакської культури V-VII ст. були проведені С. С. Гамченком наприкінці XIX ст., коли він вивчав кургани між селами Миропіль та Ульха на р. Випадок⁵. У 20-х роках XX ст. ним же було

¹ Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. № 176. С. 108.

² Міхеєв В. К., Приходнюк О. М. Пеньківське поселення Суха Гомільша // Археологія. 1985. Вип. 54. С. 75-82.

³ Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 91.

⁴ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья // СА. 1961. № 3. С. 187-201; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. 1963. № 108. С. 320-350; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 181-215.

⁵ Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Труды XI АС в Киеве. Москва, 1901. Т. 1. С. 354-359.

обстежено околиці Житомира та відкрито численні пам'ятники того ж часу, названі пам'ятниками типу Корчак за назвою села, що знаходиться на р. Тетерів за 15 км на захід від Житомиру¹.

Ю. В. Кухаренко розпочав планомірні дослідження ранньослов'янських пам'яток у Прип'ятському Поліссі та розкопав городища та селища біля с. Хотомель Брестської обл. та біля с. Бабця Рівненської обл., а також кілька курганів біля с. Миропіль².

Роботи, розпочаті С. С. Гамченком та Ю. В. Кухаренком, продовжив з 1959 р. Древлянський загін Придніпровської експедиції під керівництвом І. П. Русанової біля с. Корчак були повністю розкопані 3 поселення та обстежені ще 14³. У південних районах Житомирщини на р. Гуйва біля с. Райки кілька поселень досліджував В. К. Гончаров⁴.

Поселення корчацького типу також розкопувалися в Києві та Оболоні. Зокрема, курган з керамікою типу корчак було відкрито на околицях Турова⁵. У західних областях Волині значні розкопки корчацьких пам'яток проведено львівськими археологами. Тут майже повністю розкопано городище Зимне на р. Луга, також досліджувалися поселення біля Ріпнева, Бовшева, Дем'янова, Зеленого Гаю, матеріали яких узагальнено в книзі В. Д. Барана⁶.

У 60-70-х рр. XX ст. значні за масштабами дослідження пам'яток корчацької культури проведено в Піднестров'ї та Попрутті. Г. І. Смирнова – біля с. Незвисько Івано-Франківської області, С. П. Пачкова – біля

¹ Петров В. П. Памятники корчацкого типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко) // МИА. 1963. № 108. С. 16–38.

² Кухаренко Ю. В. Славянские древности V-IX вв. на территории Припятского Полесья // КСИИМК. 1955. Вып. 57. 1955. С. 33-38; Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Москва, 1961. С. 88-92.

³ Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Москва: Наука. 1973. С. 54-56.

⁴ Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. 1963. № 108. С. 283-306.

⁵ Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение в Киеве // АО 1969 г. Москва, 1970. С. 266-267; Шовкопляс А. М. Раскопки на Оболони в Киеве // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 457-358.

⁶ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972. С. 43-62.

с. Горошова Тернопільської області¹. І. С. Винокур та О. М. Приходнюк провели розкопки поблизу сіл Устя, Городок, Бакота, Лука-Каветчинська, Сокіл та ін. Хмельницької області². Цікавий матеріал, що відноситься до різних періодів другої половини I тис. н. е., відкритий та досліджений Б. А. Тимощуком у басейнах Пруту та Дністра в межах Чернівецької області, де фахівцем було зафіксовано близько 200 пам'яток цього часу³.

У Чернівецькій області В. Д. Бараном повністю розкопано велике поселення біля с. Рашків. І. П. Русановою майже повністю досліджено поселення біля с. Кодин. Л. В. Вакуленко провела розкопки на поселенні біля с. Глибоке⁴.

На сьогоднішній час на території Південно-Східної та Середньої Європи відомо близько 500 пам'ятників та місцезнаходжень корчацької культури, з них близько половини – на території України. Багато пам'ятників (Корчак VII і IX, Зимно, Городок, Лука-Каветчинська, Бакота, Рашків III, Кодин I, Шеліги, Могила та ін.) розкопані повністю або майже повністю⁵.

Незважаючи на відносно добру вивченість корчацької культури, багато положень, що стосуються питань формування її старожитностей, її локальних відмінностей, взаємозв'язків з іншими синхронними слов'янськими та неслов'янськими культурами та розвитком керамічного комплексу культури, залишаються спірними та дискусійними.

Не зважаючи на незначну кількість пам'яток колочинської культури V-VII ст. на території України також потрібно згадати про розвиток її кераміки в археологічній історіографії. Пам'ятники цієї культури були розповсюджені в південній частині Верхнього Подніпров'я і в поріччі Десни і Сейму. Вони

¹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972. С. 65-71.

² Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). Київ, 1975. С. 18-21.

³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ, 1976. С. 146-152.

⁴ Там само. С. 153-168.

⁵ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Москва, 1961; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972; Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). Київ, 1975; Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Москва, 1976; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ, 1976.

привернули увагу після розкопок, проведених Е. А. Симоновичем в 1955-1960 гг. на городищі Колочин I у районі Гомеля. Тоді ж було здійснено роботи на Новобихівському та Кветунському могильниках, які поставили їх в один ряд зі знахідками 1909 р. біля с. Артюхівка, які тривалий час вважалися унікальними¹.

Інтенсивні роботи на пам'ятниках колочинського типу розгорнулися у 60-70-ті рр. XX ст. У цей час на території Південно-Східної Білорусії Л. Д. Поболь провів дослідження могильника Нижня Тошиця, а також поселення та могильника біля с. Червоноград. Численні пам'ятники відкриті П. Н. Третьяковим, Е. А. Симоновичем, Є. А. Горюновим, В. А. Падіним та іншими дослідниками в середній та верхній течії Десни. О. В. Сухобоков та Є. А. Горюнов на пам'ятках Лісостеповій Лівобережній Україні виявили матеріали, близькі до колочинських. Все це дало можливість скласти загальне уявлення про колочинський керамічний комплекс та його ареал².

П. Н. Третьяков, Є. А. Горюнов та інші дослідники розглядають колочинські старожитності як самостійну археологічну культуру, ґрунтуючись на низці відмінностей між типами поселень (для тушемлінської та банцерівської груп характерні городища, а серед колочинських пам'яток вони нечисленні), жител, асортименту металевих виробів та складу керамічного комплексу³. Але Е. А. Симонович, І. П. Русанова і В. В. Седов відносять всі вищезгадані старожитності до єдиної археологічної культури, іноді виділяючи відповідні варіанти, тобто колочинська культура входить до складу великої культурної області, представленої також північнішими пам'ятками банцерівського і тушемлінського типів⁴. На території України

¹ Археология Украинской ССР... С. 157.

² Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981. 39-41.

³ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Ленинград, 1970. С. 52-67; Горюнов Е. А. Ранние этапы... С. 44-46.

⁴ Седов В. В. Славяне Берхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 48, 53; Симонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // Slavica antiqua. 1975. Vol. 22. С. 25; Русанова И. П. Славянские древности... С. 81-82.

відомі лише пам'ятники типу Колочина, тому у нашій роботі ми розглянемо лише кераміку цієї культури.

Матеріали, отримані при вивченні колочинських старожитностей, опубліковані не повністю. Переважна більшість публікацій представлена короткими повідомленнями з мінімумом ілюстрацій, а великих статей і монографій дуже мало. Певною мірою рівень публікацій відповідає рівню вивчення культури, особливості якої на цьому етапі досліджень чітко не визначені.

Джерелознавча база через розрізнених повідомлень у археологічній літературі може бути оцінена дуже приблизно. Зараз відомо не менше 100 поселень, на 15 з яких проводилися розкопки, що виявили понад 30 будівель, де було знайдено керамічний матеріал. Також дослідження проводилися на 10 могильниках, де виявлено близько 400 поховань з керамікою. На території України колочинські пам'ятки відомі головним чином у Подесенні та суміжних районах Лісостепу. Зокрема, на могильнику См'яч досліджено п'ять поховань, не рахуючи поховань з Артюхівки, інформація про які дуже мізерна¹.

Численні керамічні джерела VIII–IX ст., що включають територію від Середнього Дніпра до Закарпаття, дають уявлення про характер райковецької культури. Старожитності VIII–IX ст. окресленої області Правобережної України, особливо Середнього Подніпров'я, що в подальшому увійшли до складу території Русі, мають важливе історичне значення². Вони відображають соціально-економічний розвиток східнослов'янського суспільства в період утворення Давньоруської держави.

Пам'ятники VIII–IX ст. Правобережжя Дніпра дуже близькі слов'янським старожитностям суміжних територій. Однак вони мають деякі відмінності в матеріальній культурі – особливо у характері керамічного матеріалу. У зв'язку з цим багато археологів виділяють пам'ятники

¹ Археология Украинской ССР... С. 159.

² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 107.

правобережжя Дніпра в особливу групу, відому під назвою райковецька культура, відзначаючи, що вони являють собою певний хронологічний етап у розвитку слов'янської культури Правобережжя Дніпра. Назва ця походить від поселення Лука-Райковецька Житомирської області, дослідженого у 1946-1948 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова¹.

Східним кордоном цієї групи старожитностей прийнято вважати р. Дніпро, за яким розташована синхронна роменська культура. На півдні пам'ятники цього типу досягають Потясминня та середньої течії Південного Бугу. На півночі розглянута група старожитностей досягає р. Прип'ять. На заході райковецькі пам'ятки займають верхів'я Західного Бугу та Дністра. На південному заході України вони відомі на Прикарпатті та Закарпатті.

На сьогоднішній день на території України відомо понад 400 пам'яток райковецької культури – поселень, городищ, могильників, культових місць. Найбільш широко дослідженими районами є Канівщина, Волинь, Буковинське Прикарпаття. Вивчення пам'яток даного типу велося також на території Києва, Потясминня, на Південному Бугу, у верхів'ях Західного Бугу та Дністра, на Середньому Дністрі та на Закарпатті².

Початок досліджень старожитностей VIII-IX ст. на території від правобережжя Середнього Дніпра до Закарпаття відносяться ще до кінця XIX – початку XX ст. Спочатку роботи мали епізодичний характер. У радянський час у передвоєнні роки тривало накопичення матеріалу. І лише у повоєнний час у достатній мірі було отримано джерело бази для визначення характеру слов'янської культури та її локальних і хронологічних проявів.

Старожитності VIII-IX ст. у значній кількості досліджувалися в області Середнього Подніпров'я. Ще на початку XX ст. у Києві, на Старокиївській горі, було відкрито залишки укріплень найдавнішого Київського городища з язичницьким капищем, а 50-60-ті роки – сліди будівель VII-IX ст. з

¹ Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950.

² Археология Украинской ССР... С. 174.

залишками кераміки¹. В культурних шарах відкритих на сусідніх горах – Замковій та Дитинці також знайдена значна кількість керамічного матеріалу². Починаючи з 70-х років минулого століття велися значні розкопки на поселенні біля хут. Монастирів до півночі від м. Канів³. Декілька поселень із значною кількістю керамічного матеріалу вивчалось в період між 1949 і 1973 рр. біля с. Сахнівка у пониззі р. Рось⁴.

На півдні Середнього Подніпров'я у гирлі р. Тясмин поблизу с. Пеньківка у 1956-1957 рр. досліджувалося поселення VIII-IX ст. в уроч. Макарів Острів⁵. У 60-ті рр. XX ст. біля с. Велика Андрусівка вивчалися могильники з керамічним комплексом, які належать до поселень біля с. Пеньківка, у тому числі могильник I, синхронний поселенню в уроч. Макаров Острів⁶.

Райковецькі старожитності Житомирщини, які вперше були відкриті С. С. Гамченком ще наприкінці XIX ст., вивчалися у 1946-1948 рр. і особливо інтенсивно наприкінці 50-х та у 60-х рр. XX ст.⁷. У ці роки особливо широко розкопувалися поселення біля сіл Тетерівка і Шумськ, а також могильники неподалік сіл Межеричі, Міляновичі та ін.⁸.

У басейні Південного Бугу подібні старожитності, систематично досліджувалися у 50–60-х рр. XX ст. П. І. Хавлюком. Найбільш показовими для вивчення керамічного матеріалу були поселення VIII-IX ст. біля сіл Семенки II та Коржівка⁹.

¹ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. Київ, 1972. С. 46-50; Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1983. С. 28.

² Шовкопляс А. М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве // МИА. 1963. № 108. С. 138-144.

³ Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII-XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. 1980. Вип. 33. С. 3-20.

⁴ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 57.

⁵ Березовец Д. Т. Поселения уличей... С. 182; Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 234-242.

⁶ Березовец Д. Т. Могильник уличів... С. 64.

⁷ Гончаров В. К. Лука Райковецкая... С. 301.

⁸ Русанова И. П. Славянские древности... С. 81.

⁹ Хавлюк П. И. Славянские поселения VIII-IX вв. на Южном Буге // АСГЭ. 1962. № 4. С. 116-117.

Пам'ятки даної культури відомі також в західних та південно-західних областях нашої культури, що вивчалися ще наприкінці XIX ст., але в невеликому обсязі. Систематичні дослідження райковецьких пам'ятників почали проводитися після Другої світової війни. Широкі розкопки у Західній Волині велися на городищі неподалік с. Бабця Рівненської області¹ на поселенні біля с. Ріпнев², на городищі Пліснеськ Львівської області, де виявлено споруди VII-X ст. із значною кількістю керамічного матеріалу³. У Верхньому Подністров'ї на поселенні біля с. Незвісько відкрито ряд будівель з залишками кераміки, яка належить до VIII-IX ст.⁴.

У 60-70-ті рр. XX ст. вивчалися слов'янські старожитності VIII-X ст. у Прикарпатті (Північна Буковина): поселення біля сіл Рівне, Біла, Чернівка, городища біля сіл Ломачинці, Добринівці, Грозенці⁵. На широких площах поселення біля с. Рашків I і Кодин було вивчено споруди VIII ст. із значною кількістю керамічного матеріалу⁶.

Слов'янські поселення та могильники з райковецькою керамікою розкопувалися у Закарпатській області у м. Ужгород та його околицях біля сіл Червенево та Зняцеве⁷.

На території Дніпровського Лівобережжя друга половина I тис. н. е. представлена головним чином пам'ятками волинцівської та роменської культур.

¹ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники... С. 7-11.

² Аулих В. В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // МИА. 1963. № 108. С. 366-381.

³ Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. 1962. Т. 12. С. 3-56.

⁴ Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // *Ramatky archeologii*. 1960. № 1. С. 222-238.

⁵ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини... С. 100-102.

⁶ Баран В. Д., Некрасова А. Н. Славянские поселения у с. Рашков на Днестре // АО 1977 г. Москва, 1978. С. 294-295; Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. Москва, 1984. С. 16-19.

⁷ Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // *Slovenska archeologia*. 1957. Vol. 2. С. 435-455; Котигорошко В. Г. Новые данные в изучении древней истории славян Закарпатья // *Slovenska archeologia*. 1977. Vol. 1. С. 81-99; Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. Київ, 1980. С. 71-84.

Початок археологічного вивчення подібних пам'яток Лівобережжя слід віднести до 30-х рр. XIX ст., коли вперше були здійснені розкопки Донецького городища поблизу м. Харків¹. Наприкінці XIX ст. значні дослідження лівобережних пам'яток проводив Д. Я. Самоквасов, який розробив принципи їх датування та класифікації². У цей час професор Харківського університету Ю. А. Морозов обстежив городища Харківської губернії, а самому початку XX ст. В. Г. Ляскоронський провів розвідки в басейнах основних лівих приток Дніпра в центральній та південно-східній частині Дніпровського Лівобережжя³. Важливий внесок у вивчення слов'янських пам'яток України доби середньовіччя зробив М. Є. Макаренко, який відкрив і вперше обстежив у 1901 р. групу поселень на околицях м. Ромни, що в подальшому отримали назву пам'яток роменської культури. В цей же час була відкрита група ранньослов'янських старожитностей, тоді ще не виділених в особливий волинцівський тип. У 1898 р. при оранні поля між селами Малі Будки і Костянтинів були випадково знайдені своєрідні посудини, передані пізніше Ермітаж⁴. У 1905 р. М. Є. Макаренко з участю В. Ф. Беспальчева провів тут дослідження, в результаті чого виявлено залишки могильника з трупоспаленнями та похованнями в урнах⁵.

Наприкінці 20-30-х рр. XX ст. колектив співробітників археологічного музею м. Харкова проводив археологічні обстеження в Харківській області.

¹ Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 59-60.

² Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 225; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, Москва, 1908.

³ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 415-427; Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII АС. Харьков. 1902. Т. 1. С. 82-97.

⁴ Археология Украинской ССР... С. 192.

⁵ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 151-154.

Роботи розвідувального характеру тоді ж проводилися на території Полтавщини¹.

Наприкінці 30-х рр. минулого століття П. Н. Третьяков та І. І. Ляпушкін у басейні р. Ворскла продовжили вивчення роменських старожитностей². З 1938 по 1950 рр. було обстежено басейни нижньої течії р. Десна, річок Сейм, Сула, Псел, Ворскла та басейну верхньої течії Сіверського Дінця, завдяки чому в науковий обіг введено кілька десятків поселень з керамікою роменського типу³.

Серед дослідників післявоєнного часу слов'янськими старожитностями Дніпровського Лівобережжя займався І. І. Ляпушкін. Його розвідки 1945-1950 рр. дозволили з більшою точністю визначити загальний характер ранньослов'янських пам'яток. Проведені дослідником розкопки у Полтаві, Опішні та інших пунктах, сприяли уточненню датування власне роменських старожитностей саме за керамічним матеріалом⁴. Особливо велике значення для вивчення керамічного матеріалу сіверян має вивчення повністю розкопаного городища Новотроїцьке⁵.

Значне місце у вивченні сіверянських пам'яток з керамічним матеріалом на Лівобережжі Дніпра належить Інституту археології АН УРСР. Особливо важливим було відкриття у 1948 р. і подальше багаторічне дослідження поселення і могильника в уроч. Стан поблизу с. Волинцеве Путивльського району Сумської області, що дали назву цілій групі ранньослов'янських старожитностей⁶. Зокрема, можна відзначити

¹ Археологічна спадщина О. С. Федоровського. Уклад. В. В. Скирда. Львів, 2024. С. 6-7.

² Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 285-306; Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. 1947. Вип. 1. С. 126.

³ Археология Украинской ССР... С. 192.

⁴ Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської... С. 285.

⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. Москва; Ленинград, 1958.

⁶ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.

дослідження 1948-1950 рр. могильника та поселення з залишками кераміки поблизу м. Сосниця¹.

Велика увага приділялася і городищам роменської культури, які дали багатий керамічний матеріал. В цьому плані можна відзначити розвідки Ф. Б. Копилова в Посуллі в 1945-1946 рр., розкопки В. І. Довженка городища біля с. Волинцеве, Д. Т. Березовця – городища біля с. Воргол у 1949 р. та Донецького городища Б. А. Шрамко у 1955 р. та ін.².

В другій половині ХХ ст. дослідженням пам'яток волинцівської і роменської культур займалася Лівобережна слов'яно-руська експедиція ІА АН УРСР. Завдяки її діяльності в 1968 р. були проведені охоронні розкопки городищ поблизу сіл Червоний Ранок і Волокитині в басейні р. Псел та Сейм та розкопки городища біля с. Ніцаха в басейні р. Ворскла³; завершені розкопки ранньослов'янського селища поблизу с. Опішня Полтавської області, а також роменсько-давньоруського археологічного комплексу недалеко від с. Кам'яне в середній течії р. Псел⁴. У 1980-1981 рр. Волинцівський загін Лівобережної слов'яно-руської експедиції провів завершальні дослідження цієї пам'ятки⁵.

Відносно кераміки сіверянського населення Лівобережної України існує і ряд спеціальних досліджень. Перша стаття, спеціально присвячена орнаменталі кераміки городищ роменського типу, була опублікована ще 1925 р.⁶. Першу типологію посуду роменської культури було запропоновано І. І. Ляпушкіним на підставі матеріалів з розкопок городища

¹ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52; Березовец Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 28-44.

² Довженко В. Й. Археологічні розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 251-269; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 271-272.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975. С. 45.

⁴ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... Рис. 46.

⁵ Юренко С. П. Исследование раннеславянского поселения у с. Волинцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327-328.

⁶ Макаренко Н. Е. Городище Монастирище // Науковий збірник за рік 1924. Киев, 1925. Вип. 19. С. 1-23.

Новотроїцького¹. Найбільш масова група виробів – горщики – була візуально розділена за формою на чотири типи. Пізніше так само, на основі візуального сприйняття форми було виділено три типи горщиків Опошнянського городища, два з яких ідентичні до типів Новотроїцького: типи II і III Опішні відповідають типам II і IV Новотроїцького².

О. В. Сухобоков спочатку прийняв типологію І. І. Ляпушкіна без будь-яких змін³, а пізніше дещо розширив її. У групі горщикоподібних посудин II типу було додатково виділено тип III, на чотири типи були розділені миски, на два – сковороди⁴. Ця типологія збереглася й у останній роботі вченого⁵.

Як розвиток типології І. І. Ляпушкіна можна привести й типологію, запропоновану С. П. Юренко для пам'яток волинцівського типу та окрему типологію, розроблену для Опошнянського городища⁶. Об'єднуючою рисою цих типологій є єдиний підхід до матеріалу. По-перше, основою для членування матеріалу служить сама форма посудин. По-друге, віднесення конкретної посудини до того чи іншого типу проводиться шляхом візуального порівняння. Подібна типологія цілком придатна для початкового етапу осмислення матеріалу та визначення основних його характеристик.

Ще одна типологія, побудована на підставі математичного опису форм посудин, була запропонована В. О. Петрашенку. Розглядаючи кераміку VIII-IX ст. правобережжя Середнього Дніпра, вчена як порівняльний матеріал приводить посуд з таких важливих для Лівобережжя пам'яток, як Волинцеве та Новотроїцьке⁷.

¹ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое... С. 32-46.

² Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. 1961. № 104. С. 23-34.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 75-79.

⁴ Сухобоков О. В. Левобережье Днепра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев, 1984. С. 127-129, рис. 23.

⁵ Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ, 1992. С. 43, 44.

⁶ Сухобоков О. В., Юренко С. П. Керамический комплекс Опошнянского городища // Археологические исследования на Полтавщине. Полтава, 1990. С. 87-94.

⁷ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього

Пам'ятники салтівської культури були поширені на великій території Лісостепу та Степу, басейнів рік Сіверський Донець і Дон, у Приазов'ї, Криму та на Волзі. Вивчивши велику кількість пам'ятників, С. О. Плетньова виділила в салтівській культурі сім локальних варіантів: середньоволзький, дунайський, дагестанський, кримський, приазовський, верхньодонський та нижньодонський¹. На території України відомі пам'ятки верхньодонського, приазовського та кримського варіантів.

Пам'ятки салтівської культури привернули увагу дослідників із 1900 р. – коли було відкрито поблизу с. Верхній Салтів Вовчанського повіту Харківської губернії вчителем В. О. Бабенком катакомбний могильник, що дав назву всій культурі. У 1901 р. В. О. Городцовим поблизу с. Зливки Харківської губернії відкрито та вивчено ямний могильник з керамічним матеріалом, близьким інвентарю Верхньосалтівського могильника². Відкриття Верхньосалтівського і Зливінського могильників, добре датованих керамічними комплексами та арабськими дирхемами VII-X ст., дало можливість датувати аналогічні пам'ятки останньою чвертю I тис. н. е.

Багатство керамічного комплексу та своєрідність обряду поховання Верхнесалтівського могильника привернули увагу багатьох археологів. Крім В. О. Бабенко тут працювали Є. П. Трифільєв, О. М. Покровський, О. С. Федоровський. В подальшому вивчення пам'яток даної культури зайняло панівне місце в середовищі харківських салтовзнавців³.

У перший період вивчення салтівської культури, що тривав близько 20 років, основна увага дослідників була зосереджена тільки на вивченні Верхньосалтівського могильника, а це призвело до того, що в науковий обіг салтівська культура увійшла не в комплексі (поселення, житла, керамічний і господарський інвентар, обряд поховання тощо), а лише та її частина, яка була пов'язана з обрядом поховання. Після революції 1917 р. за середньою

Подніпров'я. Київ, 1992.

¹ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. С. 8.

² Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985. С. 7-9.

³ Колода В. В. Харківська школа хозарознавства... С. 180-181.

течією Сіверського Дінця під час розвідок співробітниками Ізюмського та Луганського краєзнавчих музеїв відкрито нові салтівські пам'ятки: Залимання, Шийківка, Рогалик¹. У 1920 р. відновив дослідження Верхньосалтівського могильника О. М. Покровський², а з 1921 р. і до кінця свого життя дослідження пам'ятника продовжував В. О. Бабенко³.

Новий етап у вивченні кераміки на пам'ятках салтівської культури у басейні Дону пов'язані з ім'ям М. І. Артамонова. У 30-ті роки під його керівництвом Волго-Донська, а потім Саркельська експедиції досліджували середньовічні пам'ятки нижньої течії р. Дон⁴.

У 1946-1948 рр. Харківським університетом під керівництвом С. А. Семенова-Зусера знову досліджувалися і Верхньосалтівський могильник, і городище⁵. У басейні р. Дон у 1947-1948 рр. Дніпровською Лівобережною експедицією та у 1950-1951 рр. розвідувальним загonom Волго-Донської експедиції ПМК виявлено нові пам'ятки салтівської культури. У ці роки обстежені і добре відомі керамічні матеріали з городищ: Салтівське, Маяцьке та ін.⁶.

У 50-х рр. ХХ ст. пам'ятки салтівської культури досліджував І. І. Ляпушкін, яким було розроблено їхню класифікацію⁷. До північного варіанту вчений відніс городища з кам'яними стінами, житла-напівземлянками, катакомбні могильники, до південного – городища, укріплені земляними валами, житла-юрти і ямні могильники. Пам'ятники північного варіанта І. І. Ляпушкін вважав аланськими, а південні відносив до

¹ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 88.

² Тесленко І. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. // Наукові записки Науково-дослідницької катедри історії української культури. 1927. № 6. С. 353-356; Скирда В., Скирда І. Археологічні дослідження Євгена Трифільєва й Олександра Покровського // МДАПВ. 2021. Вип. 25. С. 294-295.

³ Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919-1934). Київ, 2016. С. 11-12, 67.

⁴ Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону. Москва, 1935.

⁵ Семенов-Зусер С. А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1949 р. // АП УРСР. 1949. Т. 1. С. 112-135; Семенов-Зусер С. А. Дослідження салтівського могильника // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 271-284.

⁶ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой... С. 90.

⁷ Там само. С. 124.

праболгарів¹.

Найбільш вагомий внесок у дослідження салтівських старожитностей було зроблено С. О. Плетнєвою. Вона виявила близько 120 нових пам'ятників і обстежила багато раніше відомих. Підсумки досліджень узагальнено у ряді її робіт дана характеристика окремих груп археологічних джерел, зокрема велика увага приділялася керамічному матеріалу².

У 1959 р. Д. Т. Березовець відновив вивчення археологічних пам'яток у районі Верхнього Салтова. У продовж 1959-1967 рр. були проведені наукові розкопки Верхньосалтівського городища, посаду, катакомбного могильника, а на лівому березі Сіверського Дінця відкрито і досліджено Нетайлівське поселення і ґрунтовий могильник³.

Салтівські пам'ятки середньої течії Сіверського Дінця вивчає К. І. Красильников. Їм виявлено та обстежено велику кількість нових поселень і могильників, відкрито значні гончарні центри⁴.

З початку 60-х рр. і до кінця минулого століття значні роботи по вивченню пам'яток салтівської культури на території Харківської та Донецької областей проводили В. К. Міхеєв, О. Г. Дяченко, А. К. Дегтяр. В новому тисячолітті харківські дослідники (В. С. Аксьонов, В. В. Колода, В. В. Скирда та ін.) продовжили плідно працювати на цих та інших пам'ятках⁵.

Однак, спеціальних праць, присвячених вивченню салтівської кераміки, на жаль, не так багато. Зокрема, тут можна згадати публікації Б. А. Шрамка, В. В. Скирди та Є. В. Суханова⁶.

¹ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой... С. 131.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142; Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва; Иерусалим, 2000.

³ Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22; Березовец Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 47-67.

⁴ Красильников К. И. гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. 1976. № 3. С. 257-278; Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. 1981. № 4. С. 110-125.

⁵ Колода В. В. Харківська школа хазарознавства... С. 177-194.

⁶ Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури... С. 241-267; Суханов Е. В. Лощеная

Зацікавленість до давньоруської кераміки виявилася ще в дореволюційний час у зв'язку з розкопками могильників. Перші дослідники приділяли основну увагу гончарним таврам на днищах посудин. В. І. Сизов одним з перших зайнявся більш пильним вивченням давньоруських глиняних виробів IX-XI ст., розглянувши техніку виготовлення, форму посудин, характер орнаменту і зіставивши давньоруську кераміку з західнослов'янською¹. Згодом залучення етнографічних матеріалів дало можливість вирішити питання технології гончарного виробництва. Після революції 1917 р. вивчення керамічного матеріалу продовжилось. Узагальнюючи дані по даній проблематиці було опубліковано Б. О. Рибаківим у 1948 р.².

Розкопками після Другої світової війни на території України було накопичено значну кількість керамічного матеріалу давньоруської доби. Відомості про кераміку наводяться в низці публікацій, присвячених підсумкам досліджень окремих пам'яток, а іноді і окремих районів. Виявлено особливості кераміки XII-XIII ст. Галицької землі³. Зі складу давньоруської кераміки виділено посуд післяординського часу XIII-XIV ст.⁴. Т. І. Макарова опублікувала зведені дані про глазурований посуд Давньої Русі⁵. В подальшому на підставі етнографічних, археологічних та експериментальних даних О. А. Бобринським було розроблено методику вивчення технології виготовлення гончарного посуду⁶. П. П. Толочко досліджував кераміку

кераміка Ржевского могильника салтово-маяцкой культуры // КСИИМК. 2020. Вып. 259. С. 267-281; Суханов Є. В. до дискусії щодо етнічних маркерів у кераміці салтово-маяцької культури за матеріалами Північного кавказу // Міхеевські читання. Харків, 2021. Вип. 2. С. 92-104.

¹ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии // МАР. 1902. Вып. 28.

² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948. С. 71-76, 163-182, 342-374.

³ Малевская М. В. К вопросу о керамике галицкой земли X-XIII вв. // КСИА АН СССР, 1969. Вып. 120, С. 3-14.

⁴ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 174-181; Беляева С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII-XIV ст. // Археологія. 1979. Т. 31. С. 36-45.

⁵ Макарова Т. Н. Поливная керамика в Древней Руси. Москва, 1972.

⁶ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978.

столиці древньої Русі – Києва¹.

Значну увагу дослідники давньоруської кераміки приділяли вивченню гончарних клейм. Вперше на користь символічного, релігійного значення малюнків на дні посуду висловився К. П. Тишкевич, зіставляючи їх із дрогичинськими пломбами, яким приписував ятвязьке походження. З детальним розбором статті К. П. Тишкевича виступив у тому ж році А. Котляревський, який запропонував більш раціоналістичне пояснення. Виникнення клейм на посудинах він вважав за можливе пов'язувати з розвитком інституту приватної власності: «при бідному стані господарства і прості горщики могли бути предметом спору, і вони становили власність, що вимагала юридичної помітки». У спеціальній статті А. С. Уваров підтримав думку про гончарні клейма як знаки майстрів. В. І. Сизов виступив у 1902 р. із захистом релігійно-символічного значення гніздівських гончарних клейм. Основним його аргументом була теза про порівняно рідкісну зустрічальність клейм. Дискутуючи з точкою зору про релігійно-символічне значення давньоруських гончарних клейм Б. О. Рыбаков зазначив, що хоча відсоткове співвідношення таврованих і неклейманих посудин і не завжди можливо з'ясувати, але сам факт відсутності клейм на деяких посудинах не може бути повністю задовільно пояснений. На його думку, початковим значенням потрібно вважати саме клейма майстрів². Дана проблематика в подальшому розглядалася у роботах відомого українського археолога П. П. Толочка³.

Джерельна база нашого дослідження є доволі значною. Вона представлена великою кількістю керамічного матеріалу, як ліпного, так і гончарного, який походить з розкопаних поселень та могильників середньовічних культур України. В першу чергу нами використано керамічні матеріали таких культур, як колочинська, пенківська, корчакська, райковецька, волинцівська, роменська, салтівська та давньоруська. Ці

¹ Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1983. С. 121-134.

² Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси... С. 171-182.

³ Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 45-60.

матеріали займають значне місце в колекціях різних музеїв України. На жаль, не маючи можливості під час повномасштабного вторгнення користуватися цими матеріалами, ми змушені використовувати виключно наукові статті та публікації, в яких ці дані відображені.

Методологічна основа даної дипломної роботи визначається предметом дослідження, його метою та завданнями. При написанні роботи ми виходили з необхідності комплексного підходу до визначення методів дослідження керамічних комплексів доби середньовіччя на теренах сучасної України.

Робота базується на загальнонаукових принципах пізнання історичної дійсності. Під час її написання було використано принцип всебічності, спрямований на аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків; принцип багатофакторності, який передбачає дослідження всіх фактів, що впливали на процес. Спиралися в роботі ми й на принцип історизму, суб'єктивізму та комплексного підходу до джерел, що допомагає в співставленні й інтеграції історіографічної традиції і керамічного археологічного матеріалу, який був доповнений порівняльно-історичним аналізом. Використання системного підходу дало нам змогу відтворити цілісне уявлення про керамічне виробництво у населення України раннього й розвинутого середньовіччя.

Для вирішення поставлених в роботі завдань було застосовано статистичний метод аналізу кераміки, а також порівняльно-типологічний, в якому використовуються елементи математичного аналізу і традиційного візуального спостереження. Статистичний метод обробки матеріалу передбачає масовість досліджуваної категорії, яка властива лише одній різновидності керамічного посуду – горщикам.

Найбільше значення для обробки кераміки має її докладна типологія, зроблена за єдиним принципом. Існує багато способів типології кераміки, що відбивають її місцеву специфіку. Спостереження показують, що кожна культура другої половини I тис. та початку II тис. н. е. на території України мала певні властиві форми ліпних посудин, що мають характерні пропорції.

Відмінності між керамікою різних культур особливо чітко видно за місцем найбільшого розширення тулуба – в середній частині або у верхній третині посуду, з більшою або меншою профільованістю, за присадкістю або витягнутістю посудин. Тому для більшої об'єктивності у порівнянні форм кераміки порівнюються основні пропорції посуду (рис. 1). При цьому найбільш показові, як правило, співвідношення чотирьох промірів посудин і, отже, двох пропорцій. Зокрема, при порівнянні масового матеріалу різних територій і культур враховуються співвідношення висоти посудини (H) та висоти її найбільшого розширення (H_1), а також ступінь профільованості тулубу, тобто співвідношення діаметра найбільшого розширення (D_3) та діаметра горла (D_2). Ці дві пропорції чотирьох величин можуть бути поєднані в кореляційному графіку, який будується за системою координат, внаслідок чого кожна посудина отримує на ньому певну точку. Як правило, посуд однієї культури, представленої в чистому вигляді, займає на кореляційному графіку відокремлене місце і не поєднується з посудинами інших культур. Цей графік допомагає виділити сторонні і нехарактерні домішки серед матеріалів кожної культури. На підставі цих пропорцій посуд поділяється на типи. У середині кожного типу зазвичай спостерігаються відмінності у співвідношенні діаметра дна (D_4) і горла (D_2), діаметра найбільшого розширення (D_3) та висоти цього розширення (H_i). За цими пропорціями виділяються види серед типів посуду¹.

Хронологічні зміни, як правило, порівняно мало відображаються на загальній формі посудин. Набагато швидше і виразніше змінюється їхня верхня частина – шийка і форма вінця. За цими ознаками виділяються варіанти всередині видів кераміки. Відмінність між варіантами може бути також виражена математично у вигляді співвідношення діаметрів отвору судини (D_1), горла (D_2) і найбільшого розширення (D_3). Виділення варіантів особливо важливо, оскільки практично доводиться працювати з фрагментарним матеріалом, яким далеко не завжди можна визначити, до

¹ Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Москва, 1976.

якого виду відноситься посудина. При обробці матеріалу враховуються домішки у тесті посудин, характер обробки поверхні, особливості орнаментациї.

Єдина типологія всього керамічного матеріалу, доступного дослідженню, дозволяє порівнювати посуд з різних територій, окремих пам'яток і, що найважливіше, з певних закритих комплексів. Таке зіставлення дає можливість, по-перше, намітити локальні особливості в кераміці і, по-друге, виділити синхронні комплекси. Враховуючи стратиграфію пам'яток і знахідки окремих речей, можна визначити відносну, а частково і абсолютну хронологію керамічних комплексів. Їхнє датування дозволяє простежити розвиток матеріальної культури та скласти хронологічну шкалу кераміки. З цієї шкали керамічні комплекси піддаються більш менш точної хронологічної диференціациї¹.

Розглянуті нами матеріали дають можливість стверджувати, що керамічний матеріал з пам'яток різних середньовічних культур України завжди привертав увагу дослідників. Однак, спеціальних узагальнюючих праць, присвячених даній проблематиці не так і багато. Наявна джерельна база є репрезентативною, а чисельні методи та методологія її вивчення постійно покращуються.

¹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978. С. 54.

Розділ 2. Керамічне виробництво на території Лівобережної України

Розгляд розвитку виробництва кераміки у середньовічного населення ми розпочнемо з пам'яток культур, які були розповсюджені на території сучасної Лівобережної України. В даному розділі будуть розглянуті керамічні матеріали, знайдені на поселеннях та могильниках ранньосередньовічних колочинської (V-VII ст.), волинцевської (VII-VIII ст.), роменської та салтівської (VIII-X ст.) культур. В цей період на Лівобережжі Дніпра відомі також пам'ятки пенківської культури, але враховуючи їхню слабку вивченість її кераміка буде розглянута в наступному розділі. Це пов'язано з тим, що її керамічний матеріал більш досліджений на пам'ятках Правобережжя.

Кераміка колочинської культури була виключно ліпною та виготовлялася способом кільцевого наліпу. Орнаментація винятково рідкісна і представлена насічками по віночку або горизонтальним наклепним валиком з насічкою, а також рельєфними «вушками» у верхній частині посудини. В якості отощуючої домішки у складі керамічної маси зазвичай застосовувався шамот, рідше – пісок чи дресва. Колір поверхні сіро-жовтий, рідше – темно-сірий, випал нерівномірний. Загалом якість виготовлення гірша, а асортимент бідніший, ніж у посуду попереднього періоду, представлених пам'ятками київського типу. В керамічному асортименті майже відсутні миски і підлискований столовий посуд¹.

Колочинський керамічний комплекс в основному представлений горщиками і корчагами, а також дисками-кришками і сковорідками з невисокими бортиками. Форми горщикоподібних судин наступні: округлободі посудини, звужені до горла, з максимальним розширенням корпусу на середині висоти; витягнуті банкоподібні посудини з загнутим усередину краєм. Шийки посуду часто не виділені, прямі, днища мали

¹ Археология Украинской ССР... С. 171.

закраїни. Біконічні або циліндроконічні горщики мають закруглене ребро, чіткий або трохи відтягнутий валик¹.

З глини, крім посуду, виготовлялися пряслиця біконічної форми, близькі до київських, але загалом вищі, з меншим отвором. У поодиноких випадках вони орнаментовані наколами або подряпаними лініями².

Найбільш презентабельним керамічний комплекс колочинської культури на теренах сучасної України було виявлено та досліджено на багатошаровому поселенні поблизу села Курган Азак Сумської області³.

Ранньослов'янський комплекс цього пам'ятника складається з двох груп посудин, першу з яких складають округлі або циліндроконічні великі горщики з грубою, бугристою через домішки шамоту поверхнею рудувато-бурого кольору з сірими плямами від нерівномірного випалу. Широка горловина таких судин (діаметр 0,2-0,35 м), що переходить в шийку, що ледь намічається, і тулуб, що розширюється, різко контрастує з вузьким дном. Верхня частина цього посуду зазвичай має циліндричну або скошену всередину форму. Її діаметр менший за діаметр середньої частини тулуба, який у два – два з половиною рази більший за діаметр днища (рис. 2, 1, 5, 8, 10, 13, 26). Край вінця завжди потовщений і горизонтально зрізаний. У деяких випадках край вінця орнаментований пальценогтьовими зачіпами або рідкою косою насічкою (рис. 2, 11, 17, 20, 22). Ця група посуду має аналогії у кераміці поселень у с. Великі Будки⁴ та урочища Целиков Бугор, урочища Макча (рис. 3, 1-5), а також Кветунського могильника. Днища посудин цієї групи в більшості випадків мають характерний злив – закраїну (рис. 4, 3, 4, 5, 7, 10-11). На окремих екземплярах чітко видно сліди обробки якимось гострим предметом (рис. 4, 10).

¹ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории... С. 18–22.

² Археология Украинской ССР... С. 172.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 29.

⁴ Ильинская В. А. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской Лесостепи // Славяне и Русь. Москва, 1968. Рис. 2 (1-3).

Іншу групу кераміки ранньослов'янського часу з Курган Азаку складають горщики майже тих самих форм, але з іншою фактурою. Відмінність у формі полягає в тому, що більшість посудин цієї групи має більш виражений перелом корпусу, хоча ребро у них і буває згладженим, біконічність таких горщиків помітна чіткіше. Тісто приготовлено ретельніше, поверхня їх, має сірувато-бурий колір, заглажена, інколи ж носить сліди лощіння. Форма та прийоми обробки поверхні посуду цієї групи ріднять їх з опублікованим Д. Я. Самоквасовим горщиком з Волокитинського могильника, що знаходиться в урочищі Старий цегляний завод¹. Слід згадати також і опубліковану М. Є. Макаренку в 1907 р. одну посудину, що походить з могильника поблизу с. Малі Будки, яку можна вважати найближчою аналогією горщикам вищеописаної групи із селища Курган Азак². Близький їм за формою посуд з кремаційного могильника, виявлений біля с. Артюхівка (басейн Сули) та поселення в урочищі Макча в околицях Трубчевська (рис. 3, 1-5), а також кераміка нижніх шарів поселення біля с. Волинцево³.

Скоріш за все, до цієї групи слід відносити і поодинокі фрагменти чорнолощеного посуду ретельного вироблення, який за формою і фактурою знаходить аналогії серед керамічного комплексу зарубинецьких і пізньозарубинецьких пам'яток Подесення і Верхнього Подніпров'я. З інших категорій посуду особливий інтерес представляють сковорідки (рис. 5, 8-13), характерною деталлю і відмінністю яких від аналогічних виробів пізнішого часу є дуже низький бортик. На деяких екземплярах цей борт ледве намічається (рис. 5, 8-9), відрізняючись від звичайних плоских глиняних дисків-лепешечниц (рис. 5, 1-6). Аналогії цієї категорії посуду ми знаходимо на ранньосередньовічних селищах басейну Десни⁴.

¹ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва, 1916. С. 75.

² Макаренко Н. Е. Материалы по археологии Полтавской губернии // Труды ПУАК. Полтава, 1908. Вып. 5. С. 50.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 31.

⁴ Там само. С. 35.

Серед керамічних виробів виявлені пряслиця округлено-біконічної форми, одне з яких було знайдено при розчищенні вогнища спільно з вищеописаною керамікою, дві мініатюрні судини (висота до 5 см) і глиняна ллячка¹.

Окрім Курган Азака показові керамічні комплекси колочинської культури були досліджені на поселеннях і могильниках басейну Середньої Десни (Смольянь, Макча, Кветунь, Ціліков Бугор, Посудичі). Основними групами кераміки є грубі товстостінні горщики біконічної або тюльпановидної форми, а також миски. Горщики першої групи мають вузьке дно, розширений тулуб, циліндричну верхню частину зі слабо профільованим горлом (рис. 6, 14); зазвичай неорнаментовані, хоча зустрічаються поодинокі екземпляри, прикрашені насічкою по вінцю (рис. 6, 4, 10). Висота таких посудин коливається в межах 20-45 см, діаметр горловини 20-40 см, середня частина завжди ширше діаметра по вінцю².

Дещо відрізняються від середньодеснінської кераміки основні форми посуду Новгород-Сіверського району, з яких перший тип представлений високими овальнобіконічними горщиками з нерівною горбистою поверхнею бурого кольору. Діаметр горла таких судин становить 15-20 см, найбільш широка частина припадає на половину висоти, дно – непропорційно вузьке. Вінця їх прямі або трохи відігнуті, краї закруглені або горизонтально зрізані, зрідка орнаментовані зачіпами або косою насічкою. Другий тип представлений невеликими горщиками з відігнутими вінцями та опуклою верхньою частиною (рис. 6, 9, 20).

Повсюдно в Подесенні в керамічному комплексі зустрічаються миски двох форм: реберчасті біконічні і реберчасті, але з розширеною майже циліндричною верхньою частиною. Миски виготовлялися з глини з більш тонкими домішками; деякі екземпляри мають заглажену, рідко – лощену

¹ Горбаненко С. А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 119.

² Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Ленинград, 1966. С. 262.

поверхню. Діаметр їхньої верхньої частини 20-25 см, при висоті 15-18 см¹.

Особливу групу посуду складають сковорідки з невисоким бортиком, що мають діаметр 18-24 см (рис. 6, 8, 16, 22). На думку П. Н. Третьякова, вони властиві лише керамічним комплексам пам'ятників Подесіння². Проте вони зустрічаються серед кераміки охарактеризованого вище поселення біля села Курган Азак у басейні річки Псел. Названі пам'ятники басейнів Десни та Псла зближує також наявність у керамічному матеріалі глиняних дисків-лешечниц, які служили, мабуть, і кришками для горщиків³.

Кераміка пам'яток волинцівського типу за технологією ділиться на гончарну (5-10%) та ліпну (90-95%). Гончарна представлена посудинами типу корчаг присадкуватих пропорцій, з широкою горловиною, утвореною вертикальним вінцем і різко випуклими плічками, а також імпортними амфорами⁴.

Місцевий посуд виготовлявся з добре вимішаної глини з домішкою піску в тісті. Гладка поверхня чорного або темно-коричневого кольору орнаментувалася фризом лощених або врізних хвилястих і горизонтальних ліній, між якими поміщалися косі відбитки гребінчастого штампу, багаторядна хвиля, нанесена за допомогою того ж штампу. Серед гончарного посуду слід назвати салтовські сероглиняні лощені глеки, а також червоноглиняні амфори з зональним дрібним рифленням поверхні.

Ліпну кераміку Д. Т. Березовець поділяє на три типи за технікою виготовлення. Перший представлений горщиками з невисоким відігнутих вінцем, плавними плічками, майже рівними стінками і грубою шорсткою поверхнею. До них відносяться і посудини слабопрофільованої майже банкоподібної форми. Зазвичай вони орнаментовані пальцево-нігтьовими зачіпами по зрізу вінця. До другого типу належать посудини з заглаженою,

¹ Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. э. Киев, 1985. С. 96.

² Третьяков П. Н. Финно-угры, балты... С. 264.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 41.

⁴ Археология Украинской ССР... С. 198

іноді ангобованою, поверхнею. Це глибокі посудини з широкою горловиною, нешироким відігнутим вінцем, конусоподібним корпусом та вузьким дном, а також глибокі миски та сковорідки, орнаментовані акуратними пальцевими втискуваннями по вінцях та бортиках. Тісто цих посудин з більш тонкою домішкою, яка не виступає на поверхні. З них особливий інтерес, представляє третій тип, який складається виключно з горщиків, форма яких наслідує гончарний: вертикальний або трохи нахилений всередину вінець, круті плічка і рівні прямі стінки. Поверхня посудин цього роду часто заглажена, орнаменту немає. Д. Т. Березовець вважає, що ці посудини мали особливе, а саме ритуальне призначення¹.

Сучасні дослідники зазначають, що аналогічний керамічний комплекс зустрічається і на інших пам'ятниках волинцівського типу, наприклад, на Битицькому городищі², на Сосницькому поселенні та могильнику³, на зруйнованому могильнику поблизу с. Хухри; близькі до них посудини з безкурганного могильника біля сіл Будки та Костянтиновки⁴.

До складу керамічного комплексу волинцівських пам'яток входить посуд, найближчі аналогії якого зустрічаються серед поселень пеньківської культури. Це горщики струнких пропорцій із найбільшим розширенням корпусу у верхній третині. О. М. Приходнюк відносить їх до третього типу пеньківського комплексу⁵. Крім описаних зустрічаються форми, близькі до київської культури⁶.

Більшість ліпної кераміки виготовлено з тіста, до складу якого входить і великотовчений шамот. Тому поверхня судин нерівна, горбиста. Випал нерівномірний; переважає брудно-бурий або темно-сірий колір зовнішньої поверхні, у зламі – чорний (рис. 7).

¹ Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 61-62.

² Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.

³ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники... С. 51.

⁴ Макаренко Н. Е. Материалы по археологии... С. 52.

⁵ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... Рис. 9.

⁶ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев, 1984. С. 67.

До керамічних виробів слід віднести і пряслиця різних форм: біконічні з вузьким отвором, усічено-біконічні з широким отвором, виготовлені зі стінок амфор і гончарних посудин¹.

Також слід зазначити, що керамічний комплекс пам'яток аналізованої культурно-хронологічної групи неоднорідний. Це проявляється на пам'ятках південно-східних районів Лівобережжя де простежується своєрідне поєднання різних керамічних традицій, зокрема елементів керамічного комплексу пам'яток пенківського типу. Такою пам'яткою є поселення Задонецьке на Харківщині. Дороменська кераміка подібних пам'яток прикрашена заціпами по вінцю, самі горщики мають слабку розчленованість, а їхня поверхня часто заглажена пучком трави або ганчіркою, іноді підложена².

На ряді поселень у низов'ях Десни А. А. Попко зібрав керамічні залишки, подібні до матеріалів нижнього шару городища та прилеглих селищ поблизу с. Шестовиці. Останні були виділені та класифіковані Я. В. Станкевич, причому датувалися нею VII-VIII ст.³. Однак А. А. Попко ці матеріали характеризує як «раннероменські»⁴. Але ж на думку інших дослідників ця кераміка за складом тіста (домішки дресви і піску), форм (округлобокi посудини), обробці поверхні (заглажування) та орнаментатії не має аналогій у комплексі роменської посудини. Найближча подібність цієї кераміки з посудом одночасних поселень середньої течії Десни не викликає сумнівів. Ця близькість простежується у складі тіста, обробці поверхні, формах тощо⁵. Наявні відмінності, зокрема насічка по зрізу віночка, не виключає кераміку Чернігівського Подесіння із загального кола керамічних комплексів пам'ятників VII-VIII ст. басейну Десни загалом. Насправді ж слід

¹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 71.

² Ляпушкин И. И. Славянские памятники второй половины I тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны // КСИИМК. 1959. Вып. 74. С. 86, 92, рис. 51.

³ Станкевич Я. В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 52.

⁴ Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середньовічні пам'ятники України. Київ, 1971. Вип. 1. С. 134, рис. 3, 8.

⁵ Третьяков П. Я. Финно-угры, балты... С. 262-263.

виділяти лише кераміку пам'яток волинцевського типу, своєрідність якої, на думку О. В. Сухобокова, потребує окремого розгляду¹.

Серед керамічних матеріалів, отриманих під час досліджень роменських поселень переважають залишки переважно ліпної кераміки, що неодноразово привертало увагу фахівців². Спеціально орнаментації ранньослов'янської кераміки роменського типу присвятив одну зі своїх статей М. Є. Макаренко³. Орнаментация роменської кераміки у зв'язку з походженням слов'янського населення Лівобережжя в останні роки життя знову привернула увагу П. Н. Третьякова⁴.

Характеристику та докладну класифікацію роменської кераміки дав у своїй монографії І. І. Ляпушкін на матеріалах лише Новотроїцького поселення⁵, що певною мірою позначилося на повноцінності виконаної ним роботи, збіднівши багатство роменського керамічного комплексу.

Сучасні дослідники усю роменську кераміку поділяють на дві великі групи – кухонну та столову. Відповідно до її призначення застосовувалася і різна технологія при виготовленні того чи іншого посуду⁶. До першої групи належать горщики, миски, сковорідки (рис. 8, 1-3, 5; 9, 1-6). Другу групу становлять середньовічні амфори з міст Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму, а також імпортна гончарна кераміка салтівського кола.

Дещо докладніше слід зупинитися на характеристиці кераміки першої групи, підрозділеної І. І. Ляпушкіним на чотири типи.

Перший тип складають кухонні горщики з опуклим тулубом, невисоким відігнутих вінцем. Діаметр горла таких посудин завжди менше висоти, а діаметр дна становить половину діаметра горловини. У тісті –

¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 48.

² Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северско-донецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. Харьков, 1957. Л. 18.

³ Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917. С. 91.

⁴ Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки // СА. 1969. № 4. С. 78-90.

⁵ Ляпушкін І. І. Городище Новотроїцьке... С. 32-34, рис. 18.

⁶ Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 43-45.

значні домішки шамоту, рідше – дресва, товщина стінок сягає 1 см. Колір поверхні темно-бурий, у зламі – чорний. Звичайну орнаmentaцію посудин цього типу складають нанесені по зрізу вінця, плечикам, тулубу відбитки мотузкового штампу, насічка, пальцеві заціпи в різних поєднаннях. Іноді застосовувалися й інші орнаментальні мотиви, наприклад, врізна горизонтальна і хвиляста лінії в різних комбінаціях (рис. 9, 2).

Другий тип горщикоподібних судин має ширшу горловину, слабовиражений вінець і плічка, конічну форму тулуба і дно, діаметр якого становить $1/2$ діаметра горловини. За тестом і кольором черепка цей посуд аналогічний горщикам першого типу. У посудин цього типу орнаментувався тільки зріз вінця тими ж прийомами, що й вінця посуду першого типу (рис. 9, 1).

Посудини третього типу мають також широку горловину, слабовиражені вінця і плічка, округло-вишуклий тулуб і широке дно, при близькому співвідношенні ширини і висоти. Орнаментувався лише край вінця і плічка (рис. 9, 3, 2).

Горщики четвертого типу за своїми формами відрізняються від описаних вище своїм циліндричним вінцем (до 7 см заввишки), іноді злегка нахиленим всередину. Плічка цих посудин виражені різко, іноді плавно переходять у конічний тулуб. Пропорції цих горщиків нестійкі¹. Відрізняє їх і більш досконала технологія: вони виготовлені з відносно чистої глини, їхня поверхня гладка, а випал кращої якості. У деяких випадках поверхня горщиків четвертого типу покривалася частковим лощінням. Звичайні роменські прийоми орнаmentaції застосовувалися поряд з використанням лощіння у вигляді вертикальних смуг. У цьому випадку край вінця не орнаментувався, а відбитки мотузкового штампу наносилися по тулубу або плічкам (рис. 9, 4).

¹ Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 году. Харьков, 1958. Л. 9.

Посудини другої підгрупи представлені мисками з широким горлом, діаметр якого значно перевищує їхню висоту. У складі тіста домішки шамоту або дресви більш дрібні, внаслідок чого поверхня мисок виходила порівняно більш гладкою і рівною. Орнаментувався край вінця, іноді плічка. Стінки мисок товсті (1-1,5 см), дно має товщину до 2 см (рис. 8, 4). Крім того, були і конусоподібні миски, кілька екземплярів яких були виявлені О. В. Сухобоковим при розкопках роменської землянки на городищі Малий Балкан поблизу с. Ніцахі (рис. 10, 3)¹.

Третя підгрупа представлена сковорідками з високим (4-5 см) бортиком, при діаметрі 20-25 см. Бортик має нахил назовні, обріз бортика часто орнаментований косими відбитками мотузкового штампу, насічкою або пальцевими вдавненнями. Іноді по дну з боку пальцем наносився хрест². Серед цієї підгрупи можна виділити і тарілки, які відрізняються від сковорідок більш високими бортиками, знайдених на ранніх роменських поселеннях Опішня та Книшівка (рис. 10, 4)³.

В даній роботі ми не будемо розглядати привізну гончарну кераміку, виявлену на ряді городищ роменського типу. Зауважимо лише, що вона різко виділяється від роменського керамічного комплексу⁴.

Хоча здебільшого роменська кераміка виготовлялася від руки, є підстави припускати, що якась її частина на окремих пам'ятниках вироблялася на примітивному гончарному колі. На користь цього говорять, зокрема, випадки знахідок в одних і тих же оселях ліпного та гончарного слов'янського посуду (Монастирище, Гочево, Малий Балкан біля с. Ніцахі), нечисленні знахідки днищ роменських судин з таврами (Коробови Хутори)⁵. Цікавий у цьому відношенні уламок посуду з роменського шару Донецького городища. Посудина виготовлена з добре відмученої глини з дуже дрібними

¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 80.

² Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье... С. 240.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 305.

⁴ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое... С. 241.

⁵ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 306-307.

зернами шамоту, рівною і гладкою поверхнею. На внутрішній стороні уламка видно характерні смуги, утворені обертанням кола. Орнамент цього черепка типово роменський, утворений складним переплетенням відбитків палички з намотаною мотузкою. Гончарний посуд, прикрашений роменським орнаментом у поєднанні з лінійно-хвилястим (багаторядним); вона відома також і на низці інших поселень Дніпровського Лівобережжя: Петрівське, Ніцаха, Буромка, Посудичі, Монастирище¹.

Слід зазначити, що не на всіх пам'ятниках культурно-хронологічної групи, що розглядається, керамічний комплекс одноманітний за своїм складом, технологією, орнаментациєю. Зокрема, з числа роменських городищ виділяється Опішнянське, де майже відсутній орнаментований посуд. Дане поселення до того ж відрізняється і низкою інших особливостей, зокрема наявністю в його кераміці сковорідок з низьким бортиком, що відрізняються від цієї групи посуду більшості роменських городищ (рис. 10, 5). Такі ж типи сковорідок є і в керамічному комплексі Новотроїцького поселення.

На деяких роменських поселеннях поряд з ранньогончарною роменською зустрічається вироблений на колі посуд, близький до так званої кераміки курганного типу². Так само як і типова давньоруська кераміка зустрічається в Полтаві³, на городищі Курган, а також поблизу с. Волинцево та Шестовиця⁴.

Порівняння провідних типів кераміки цілком коректне навіть за наявної вибірки. Воно дозволяє припустити, що на ранньому етапі існування роменської культури керамічні комплекси лівого та правого берега Дніпра були надзвичайно близькими. На те ж вказують і надзвичайно високі

¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 81.

² Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье... С. 44-46.

³ Ляпушкин И. И. Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м. Полтави // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 58-75.

⁴ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 82.

коефіцієнти подібності кераміки таких пам'яток, як Волинцево, Сахнівка та Ходосівка¹.

Усі розглянуті вище типології побудовано на основі словесного або формалізованого опису форми ліпного посуду. Виникає закономірне питання, які є можливості зіставлення форм ліпної кераміки вивчення роменської культури.

Звернемося до роботи, що охоплює великий і різноманітний матеріал, В. О. Петрашенко. Усі виділені автором типи ліпних посудин можна умовно поділити на дві групи. До провідних типів відносяться форми, що зустрічаються в досить великій, статистично достовірній кількості на цілій низці пам'яток. До таких типів можна з упевненістю віднести типи I, VIII, X, XI².

Типи роменської кераміки, виділені І. І. Ляпушкіним та О. В. Сухобоковим на основі візуального сприйняття матеріалу, також відображають основні, найбільш поширені форми посуду і також зустрічаються як на ранніх, так і на пізніх пам'ятках. Очевидно, що найпоширеніші форми були і найстійкішими у часі. Аналіз узагальненого матеріалу з пам'ятників чи навіть із груп пам'яток дозволяє робити так само узагальнені висновки. На його підставі можна говорити про подібність чи відмінність культур чи регіонів загалом, визначати найширші хронологічні рамки їхнього існування.

Основою хронологічної шкали для пам'яток Правобережжя послужили нечисленні форми, а також кругова кераміка. Щодо посудин типів II-VII за В. О. Петрашенко, котрі рідко зустрічаються, вони генетично пов'язані з пам'ятниками попередньої пори і тому сам факт їхньої присутності в комплексі, нехай у поодиноких екземплярах, уже вказує на його ранню дату. Кераміка попередньої роменської культури епохи на Дніпровському Лівобережжі відноситься до пеньківської і колочинської культур і легко

¹ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка... С. 127. Табл. 29.

² Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка... Табл. 5.

вичленовується із загальної маси, не вимагаючи для цього типологічних побудов¹.

Отже, слід визнати, що з пам'яток Сіверської землі VIII – поч. XI ст. прагнення створення оптимальної типології форм місцевих ліпних посудин навряд чи виправдано. Найбільш перспективним є вивчення окремих, змінюваних рис посудин, зокрема орнаментації.

Як впливає зі всього вище сказаного, основна частина кераміки роменської культури слабо піддається хронологічному членуванню. Не намагаючись вирішити цю складну проблему, спробуємо розглянути у динаміці весь керамічний комплекс загалом.

Упродовж існування культури переважна більшість керамічних виробів була представлена посудом, зробленим без використання гончарного кола. Вона була виготовлена, як правило, з погано промішаної глини з великими і дуже великими включеннями шамоту та органіки, рідко – дресви. Тісто в залежності від якості вироблення конкретної посудини більш менш щільне, поверхня шорстка, товщина стін коливається в межах від 0,5 до 1,5 см. Випал переважно пічний. Орнаментация представлена пальцевими і нігтьовими вдавленнями, а також різними поєднаннями відбитків палички, обмотаної мотузкою. Основні прийоми орнаментации присутні на пам'ятниках усіх хронологічних періодів, проте їх кількість у комплексах згодом змінюється. Тенденція зростання кількості мотузкових штампів (лінійних елементів орнаментации, за А. А. Узяновим) за рахунок зниження частки нелінійних орнаментів добре простежується на матеріалах Горналя². Характерною рисою початкового періоду розвитку роменської культури є мала кількість посуду, орнаментованого мотузковим штампом, причому здебільшого їм орнаментовані лише краї вінець. Не дивлячись на рідкість цього орнаменту, факти його присутності в матеріалах таких ранніх пам'яток, як Волинцівське

¹ Григорьев А. В. Северская земля... С. 149.

² Узянов А. А. Динамика технологического стереотипа в орнаментации роменской керамики // Естественные науки и археология в изучении древних производств. Москва, 1982. С. 129. Рис. 1.

поселення та Сосницький могильник, говорять про його початковість для керамічного комплексу роменської культури¹.

Більше значну роль ранньороменському керамічному комплексу грала кераміка «волинцівського» типу. До цієї групи матеріалу відносяться амфори, аналогічні за походженням з салтівських пам'яток Подоння і Криму, округлободі горщики з прямим вінцем та миски². Від роменських посудин вони різко відрізняються як за формою, так і за технологією виготовлення. «Волинцівські» горщики виконані на колі із щільного тіста з домішкою дрібного піску. Вони мають гарний, мабуть горновий, випал. Поверхня посудин орнаментована хвилею або смугою, властивими круговій кераміці різних часів і народів, або суцільним лощінням або пролощеним орнаментом у вигляді смуг і клітин, що характерно для кераміки салтівського кола³.

З припущенням про те, що волинцівська кераміка була продукцією одного центру, добре узгоджується і той факт, що на більшості ранньороменських пам'яток явно відчувається брак такої кераміки, що поповнювалося за рахунок наслідування. Ці посудини, що надалі отримали назву «псевдоволинцівські», формою повторюють свої кругові прототипи⁴. Щоправда, згодом намічається певний відхід від зразка, передусім у формі тулуба, що стає ближче до форм слов'янських горщиків, але зберігається відмітна ознака – прямий, вертикальний вінець. Головне, що відрізняє псевдоволинцівські посудини – це технологія їхнього виготовлення. Тісто цих горщиків хоч і більш щільне, ніж в більшості роменської кераміки, але має ті ж традиційні домішки, а саме: шамот і органіку. Завдяки кращій промішаності глини та відносно дрібним фракціям домішок псевдоволинцівські посудини мають меншу, ніж у інших роменських горщиків, товщину стінок і, отже, кращий випал. Однак обпалювалися вони

¹ Григорьев А. В. Северская земля... С. 151.

² Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев: Наукова думка, 1990. С. 34.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 53.

⁴ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979. С. 55.

теж у печі, а не в горні, як волинцівська кераміка. У цілому тісто і характер випалу псевдоволинцівських горщиків цілком ідентичні найбільш якісним роменським і різко відрізняються від волинцівських. Помітні відмінності у формуванні посуду. Псевдоволинцівські формовані методом ручного ліплення, частина з них надалі правлена на колі. Обробка на колі, що повільно обертається, зумовила широке поширення лінійно-хвилястого орнаменту¹. У меншій мірі присутній салтівський пролощений орнамент і роменський мотузковий штамп. Характерною рисою цієї групи кераміки є суцільне лощення поверхні².

В археологічній літературі неодноразово робилися спроби розглянути ранньокругову роменську кераміку як перехідний тип до давньоруської кераміки на лівобережжі Дніпра³.

До моменту безпосереднього контакту давньоруської та роменської кераміки в X ст. обидві традиції вже досить сформувалися, що пояснює їхні численні відмінності. Давньоруські посудини цього часу, що зустрічаються на Лівобережжі, виконані з добре промішаної глини з домішкою дрібного піску або без штучних домішок. Стінки горщиків тонкі, випал набагато якісніший, ніж у роменських посудин, ймовірно, горновий. Незрівнянно вищий і рівень використання гончарного кола, що визначається за О. А. Бобринським як РФК-4 і навіть 5. Безсумнівно, що виробництво цієї кераміки вимагало вже дуже високого рівня спеціалізації⁴. Розвиток традиції, що відбувався зокрема у зміні форми вінця, проходив у відриві від місцевих умов і відповідав тенденціям, характерним для таких центрів, як Київ та Чернігів. Про це говорить той факт, що якщо в районах Середнього Подесення відома кераміка як X ст., так і кін. X – поч. XI ст., то у віддалених районах з'являється одночасно посуд з пізніми типами вінця⁵.

¹ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое... С. 39. Рис. 22, 2-5.

² Там само. Рис. 23, 5.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 80. Рис. 48.

⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 28-34. Табл. 7.

⁵ Сарачев И. Г. К построению типологии древнерусской круговой керамики на основе

Огляд керамічного комплексу роменської культури показує, що у ньому важлива роль належала групі кругового посуду (рис. 11). Ця група зазнала значних змін у часі. На ранньому етапі її основу становила продукція центру, який виробляв волинцівські посудини. Ймовірно, під впливом цього центру складаються власні традиції, які з часом все більше відходили від своїх зразків. Традиції ці доживають до кінця існування культури, але на останньому етапі починають поступатися місцем потоку давньоруської, ймовірно, імпоротної кераміки. З припиненням життя роменської культури повністю перериваються всі традиції як у виробництві ліпної, так і кругової кераміки. Керамічний матеріал Дніпровського Лівобережжя XI-XII ст. являє собою пряме продовження давньоруських традицій, що формувалися та розвивалися в районах Києва та Чернігова¹.

Серед глиняних виробів зустрічаються пряслиця усічено-біконічної форми, рідше – виготовлені зі стінок гончарного салтівського посуду та амфор. Разом з тим, на деяких містах у роменських шарах дослідники відзначають наявність шиферних пряслиць (Червоний Ранок, Кам'яне, Ніцаха). Назвемо також глиняні вироби: «хлібці», фігурки тварин, свистульки тощо².

Для Лівобережної частини України доволі своєрідним є посуд носіїв салтівської культури. Кераміка, виявлена на салтівських пам'ятниках, поділяється на такі групи: 1) кухонну, 2) столову, 3) тарну (рис. 12). Більшість посуду виготовлено на гончарному колі, проте на поселеннях і могильниках виявлено і ліпну кераміку, знайдено кілька фрагментів сковорідок. Склад керамічного комплексу на поселеннях є досить різноманітним, переважає кухонна кераміка, що становить майже половину керамічних комплексів поселень³.

изменений технологии формовки венчика // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. Москва, 1990. С. 161-165.

¹ Григорьев А. В. Северская земля... С. 160.

² Археология Украинской ССР... С. 203.

³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985. С. 47.

Кераміка першої групи – горщики сірого чи бурого кольору – відрізняється гарною технологією виготовлення. Вони виготовлені з ретельно вимішаної глини з великою домішкою шамоту. Форма кухонних горщиків є досить стандартною. Знайдені уламки та цілі посудини свідчать про те, що горщики мали висоту 20-25, діаметр вінця 15-18 см. За формою вони округлободі, з рівним широким дном. Вінця завжди прості, без складного профілювання. Нерідко вінце являє собою відігнутий край посудини, плоский, косорізаний або закруглений. Відмінною рисою горщиків цієї групи є своєрідний лінійний орнамент, що покриває майже всю їхню поверхню. Крім лінійного багато горщиків прикрашені хвилястим орнаментом, нанесеним на основу шийки і плічок, рідше – по корпусу. Майже завжди хвиля наносилася за рифленням або вище за нього тим же п'яти-семизубим штампом, яким виконано і саме рифлення. Іноді горизонтальний орнамент поєднувався з вертикальним утворюючи пряму чи косу сітку (рис. 13). Вінця в більшості випадків орнаментовані насічками або відбитками гребінчастого штампу¹.

Для другої групи кераміки – столової – характерна велика різноманітність форм. У глиняному тісті домішка дуже дрібного шамоту або піску, поверхня посудин лощена, сірого, чорного, рідко жовтого або червоного кольору. Сіро- і чорнолощений посуд – основний тип кераміки в катакомбних могильниках. У керамічних комплексах селищ він становить 20-25%. У групі столової кераміки можна також назвати такі види посуду: глечики, кухлі, кубочки, горщики, миски. Глечики – найбільш нестандартний тип столової кераміки: кожен глечик відрізняється своєрідністю і неповторністю форми. Глеки виготовлялися одноручні і дворучні. Як правило, майже всі вони мають носик-злив. У більшості випадків посудини прикрашені різними комбінаціями з пролощених ліній, смуг, рідко кілець і напівкілець, наліпних сосків, вдавлених жолобків на основі горла і корпусу.

¹ Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури... С. 252.

Іноді горло глечика на всю висоту прикрашене горизонтальним або трохи хвилястим рифленням¹.

Крім сіро- і чорнолощених глечиків, на пам'ятниках верхів'їв Сіверського Дінця відомі невеликі червоноглиняні ойнохої з округлим корпусом і ручкою. За своїми формами та технологією виготовлення (глиняне тісто аналогічно амфорному) вони різко відрізняються від місцевої кераміки салтівських могильників. Подібні форми посуду відомі також у Саркелі, на Правобережному Цимлянському городищі, в Криму. Судячи з їхньої однотипності, вони виготовлялися в одній з південних майстерень і поширювалися по всій території салтівської культури².

Крім глеків на поселеннях та могильниках салтівської культури знайдені кружки, також різноманітної форми. Відомі кружки з середньою висотою шийки і плескатим корпусом, з високою шийкою і дуже плескатим корпусом. Характерною ознакою кухлів є ручка, прикріплена до шийки та корпусу. Нерідко зустрічаються подвійні ручки у вигляді стилізованих фігур тварин. Кружки із зооморфними ручками відомі в Дмитрівці, Салтові та Червоній Гусарівці³. Орнаментация кухлів проста: найчастіше поверхня заглажена вертикальним і горизонтальним лощенням, іноді по корпусу прокреслена коса сітка або жолобок⁴.

До столової кераміки відносяться також невеликі лощені кубочки, що мають кулясто-сплющену форму. Кубочки орнаментовані пролощеними лініями та врізними жолобками, іноді з невеликою петелькоподібною ручкою, прикріпленою до верхньої частини корпусу. У групу столової кераміки входять горщики, виготовлені з того ж тіста, що і глеки, і прикрашені пролощеним орнаментом миски⁵.

¹ Суханов Е. В. Лощеная керамика... С. 270.

² Археология Украинской ССР... С. 220.

³ Аксенов В. С. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце. Харьков, 2017. С. 43.

⁴ Суханов Е. В. Лощеная керамика... С. 272.

⁵ Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях поселений салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. Харьков, 1969. Л. 15.

У третю групу входять посудини для зберігання продуктів: горщики-піфоси для сипучих продуктів, амфори і великі глекоподібні посудини для рідин (рис. 14). Горщики-піфоси за формою та орнаментацією повторюють кухонні рифлені горщики, проте відрізняються більшою масивністю¹.

За кількістю знайдених фрагментів амфори посідають друге місце після кухонних горщиків. Червоноглиняні амфори мали коротке вузьке горло, відігнутий вінець із горизонтальним краєм, напівкругло зігнуті, у перерізі овальні, злегка ребристі ручки, кругле дно. Амфори відносяться до імпортованих виробів, що надходили на північ з Криму та Приазів'я².

Судячи з розмаїття форм кухонних горщиків та їхньої своєрідності на кожному з поселень, можна зробити висновок, що на великих поселеннях салтівської культури працювали гончарі, які, дотримуючись єдиної форми і прикрас кухонних горщиків, виготовляли посудини, характерні тільки для тих поселень, де вони робилися³.

Майже вся салтівська кераміка виготовлена на гончарному колі. Вивчення денеч за методикою О. А. Бобринського дозволяє встановити наявність ручного і ножного гончарних кіл⁴. Основна частина кераміки виготовлена на ножному гончарному колі. Нерідко в центрі верхнього диска майстром вирізалось тавро. Найбільшого поширення набув коло з вписаним до нього квадратом чи хрестом. Наявність багатьох типів клейм на поселеннях салтівської культури та освоєння салтівськими гончарями різних у конструктивному відношенні типів гончарних кіл дозволяють говорити про виділення та становлення гончарного ремесла як самостійної галузі виробництва та появи центрів гончарного ремесла⁵.

На самому ранньому етапі середньовіччя Лівобережної України слов'янська кераміка була представлена пам'ятками колочинської культури і

¹ Флеров В. С. Распространение лощеной керамики на территории салтово-маяцкой культуры // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 174.

² Михеев В. К. Подонье в составе... С. 50.

³ Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури... С. 254.

⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 89.

⁵ Гупало В. Д. Раннесредневековые гончарные клейма // РА. 2001. № 1. С. 27-36.

репрезентована майже виключно ліпними горщиками. В подальшому вона отримала свій розвиток в пам'ятках сіверян (волинцевська та роменська культури). В цей час окрім ліпної кераміки, яка переважала, з'являється і гончарна. Основним типом посуду продовжують бути горщики, але в значній мірі починають використовуватися пательні, миски та інші керамічні форми. На відміну від слов'ян у носіїв салтівської культури, які заселяли значну територію Лівобережжя України в добу раннього середньовіччя, більша частина керамічного матеріалу представлена різноманітним гончарним посудом. Серед нього зустрічається також і кримський імпорт.

Розділ 3. Кераміка на теренах середньовічної Правобережної України

Період раннього середньовіччя на Правобережжя Дніпра представлений пеньківською, пражсько-корчакською культурами та пам'ятками культури Луки-Райковецької.

Тривалий час в археологічній літературі переважала думка про те, що корчацькій культурі властивий виключно ліпний посуд. Останні дослідження на території України показали, що вона правильна лише для періоду VI-VII ст. На поселеннях цієї культури, що виникли в більш ранній час (V ст.), відомі комплекси, що включають крім ліпного і гончарний посуд, типовий для пам'яток другої чверті I тис. н. е. Такі поселення відкриті на Верхньому та Середньому Дністрі (Зелений Гай, Рашків II та III, Устя, Лука-Каветчинська та ін.) та в Попрутті (Кодин I)¹.

Гончарної кераміки небагато, лише близько 15% керамічного комплексу. Вона представлена кухонними горщиками, виготовленими з глини зі значними домішками піску та кварцу, але зустрічаються і поодинокі лощені столові миски. Кераміка виготовлена за зразками провінційно-римського посуду, що широко існує в комплексах черняхівської та інших культур римського часу на території Середньої та Південно-Східної Європи. На відміну від пам'яток другої чверті I тис. н. е. у комплексах слов'янських жител V ст. її значно менше, відсутні і вишукані форми та багата орнаментация. Гончарна кераміка лише супроводжує ліпний посуд, який в V-VII ст. стає основною у побуті слов'янського населення корчацької культури. З занепадом Римської імперії припиняється діяльність гончарних центрів у Південно-Східній та Середній Європі, гончарний посуд високої якості поступово виходить із вживання. Можливо, її відсутність компенсується певною мірою дерев'яним столовим посудом, виготовленим на токарному верстаті, добре відомому слов'янам у цей час².

¹ Археология Украинской ССР... С. 143.

² Русанова И. П. Славянские древности... С. 12.

Відзначимо ще деякі особливості розвитку кераміки корчацької культури, у період її становлення. У комплексах V ст. ліпний посуд представлений лише однією формою – горщиком. Поодинокі ліпні миски зустрічаються виключно рідко, і формою вони нагадують миски пізньоримського часу. Лише наприкінці V – на початку VI ст. з'являються сковорідки. Для горщиків періоду становлення даної культури характерні нестійкість форми, продовження традицій більш ранньої черняхівської ліпної посудини, а також наслідування гончарних посудин¹.

Ліпні горщики поділяються на ряд типів, серед яких виділяються посудини з низьким ледь відігнутим вінцем, високо поставленими плічками, злегка опуклим струнким корпусом і вузьким плоским дном, що характерно для посуду корчацької культури в VI ст. У житлах V ст. ці форми за кількістю поступаються іншим, більш архаїчним. Але наприкінці V – на початку VI ст. їхня кількість збільшується, і в деяких регіонах (Волинь) вони посідають чільне місце у пам'ятках корчацької культури. Інші форми горщиків з більш пологіми плічками, іноді конічним корпусом кількісно дещо зменшуються, але завжди присутні в комплексах, особливо в Підністров'ї. Значно менше їх на пам'ятниках Східної Волині, які представляють певну локальну групу празьких старожитностей, відому під назвою корчацький тип².

Значно меншу групу ліпного посуду складають сковорідки. У них низький борт і товсте плоске днище. Іноді, але дуже рідко, зустрічаються невеликі товстостінні миски з ребристим бочком, що використовувалися, можливо, як світильники³.

У глині присутні значні домішки шамоту, іноді дресви або піску. Поверхня горбиста, зрідка дещо заглажена, колір коричневий, з жовтуватим

¹ Филипчук М. А. Плісеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // Волино-подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 279.

² Ауліх В. В. Зимнівське городище... С. 32.

³ Археология Украинской ССР... С. 144.

або темним відтінком¹.

У деяких посудин під вінцем нанесений орнамент у вигляді валика з насічками. Іноді і валик, і краї вінця прикрашені косими насічками або зигзагоподібною лінією. Відомі окремі посудини, прикрашені штампованим орнаментом у вигляді розетки².

До складу керамічних комплексів жител входять глиняні пряслиця та поодинокі глиняні грузила та лячки. Пряслиця біконічної форми, плоскі або високі, іноді вони орнаментовані наколами.

Найбільш яскраво керамічний матеріал корчацької культури представлений на практично повністю розкопаних поселеннях Рашків II і Рашків III. Горщики виготовлені з глини з різними домішками. Найчастіше як компоненти формувальної маси вживався шамот. Іноді зустрічається домішка дресви або піску разом з шамотом. При ретельному вивченні поверхні посудин виявлено поодинокі обвуглені зерна і сліди від вигорілої половини різних культурних злаків, а на деяких екземплярах – бур'янів. Але ці домішки дуже незначні. Очевидно, вони використовувалися не як компонент формувальної маси, а як підсіпка при її виготовленні або формуванні посудини. Колір посуду коричневий з сіруватим або бурим відтінком, випалювання в основному хороше, але зустрічаються і слабо обпалені посудини. Поверхня бугриста, нерідко загладжена.

До цього часу відсутня всеосяжна система типологічної класифікації слов'янської кераміки. Однак її вивчення показало, що для визначення типів і підтипів горщиків найбільш доцільно використовувати профілювання тулуба з урахуванням висоти розташування плічка і ступеня його округлення³.

На поселенні Рашків II з 176 фрагментів кераміки виділено 12 посудин, а на Рашків III з 1600 фрагментів – 158 горщиків, що збереглися повністю або частково у верхній частині. В результаті цього В. Д. Бараном було виділено

¹ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини... С. 42.

² Русанова И. П. Славянские древности... С. 14.

³ Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев, 1988. С. 11.

шість типів горщиків, крім них перехідні і поодинокі форми, що виходять за межі виділених типів і не складають серій¹.

До першого типу відносяться посудини з високо поставленими плічками. Вони найбільш численні на обох поселеннях і всіх поселеннях корчацької культури, що неодноразово відзначалося дослідниками². Зі 158 екземплярів, що піддаються класифікації на поселенні Рашків III, їх виявлено 46, тобто 29%. На поселенні Рашків II з 12 посудин, що піддаються визначенню формою, до першого типу можна віднести чотири (30%).

Посуд першого типу поділяється на підтипи: з крутим виразним плічком і різким переходом до шийки (рис. 15, 1А); з високо поставленим, але плавно закругленим плічком (рис. 15, 1Б). Форма стійка та досить досконала. Горщики першого підтипу переважно високі, стрункі, з найбільшою опуклістю під шийкою. До низу вони різко звужуються. Дно плоске, нешироке. Діаметр горла завжди більше діаметра дна, але завжди менше максимального розширення корпусу посудини. Висота реконструйованих горщиків 19,5-32 см, діаметр горла 10-24, дна – 7-13 см. У горщиків другого підтипу місце найбільшого розширення розташоване трохи нижче, ніж у посудин першого підтипу. Дно плоске, нерідко із закраїною. Висота реконструйованих посудин 20,3-20,6 см, діаметр горла 13,5-17 см, дна – 9-11 см.

До другого типу відносяться посудини з пологим плічком, поставленим приблизно на рівні $\frac{1}{3}$ висоти, тобто нижче, ніж у посуду першого типу. Місце найбільшого розширення помітно знижується, що позначається на формі посудин. Донизу посудини поступово звужуються, дно плоске, в окремих горщиків – із закраїною. Висота цілих посудин 9,6-22 см, діаметр горла 7-17, дна – 6-10 см (рис. 15, II).

Третій тип представлений посудом з плавно закругленими плічками. Серед них мало широких, присадкуватих форм. Більшість складають

¹ Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья... С. 12.

² Русанова И. П. Славянские древности... С. 18.

втягнуті, досить вузькі посудини. На жаль, фахівцям не вдалося відновити повністю жодну посудину цього типу, але по верхніх частинах, що збереглися, їх форма вимальовується досить точно¹. Діаметр горла 11-16 см (рис. 15, III).

Четвертий тип характеризується тим, що плічка посуду, а значить, і найбільша опуклість збігаються з серединою висоти або знаходяться трохи нижче. Цілі форми не знайдено. Судячи з наявних фрагментів вінця, це досить високі горщики, що наближаються до біконічної форми. Діаметр горла 16-19,4 см (рис. 15, IV). На поселенні Рашків III їх знайдено мало. Виділено лише 13 горщиків четвертого типу, що становить 9% кількості посудин. На поселенні Рашків II до цього типу можна віднести три посудини, що становить 25% посудин відновлюваних форм, тобто їхня частка в керамічному комплексі цього поселення значно більша².

На відміну від попередніх чотирьох типів форму п'ятого і шостого типів визначає не так постановка плічка, скільки значна ширина горла – трохи менше максимального розширення горщиків. Для п'ятого типу характерно широко розкрите горло діаметр якого по відношенню до висоти та найбільшої опуклості посудин завжди пропорційно більше, ніж у попередніх типів посуду. Плічка високі, поставлені трохи вище $\frac{2}{3}$ висоти посудини, стінки донизу звужені, дно плоске, іноді із закраїною. Висота екземплярів 19,8-22 см, діаметр горла 14-18,4 см, дна – 9,8-11,4 см (рис. 15, V). Вони становлять незначну частину кераміки. Серед посудин, що піддаються класифікації, з поселення Рашків III їх не більше 2%. Шостий тип виділено лише за верхньою частиною посуду, оскільки цілих форм не знайдено. У них майже однакова ширина горла та найбільша опуклість корпусу. У деяких екземплярів верхня частина дуже близька до циліндричної. Можливо, деякі з них були циліндрично-конічної форми. Діаметр горла 13-20 см (рис. 15 VI). На поселенні Рашків III виділено 13

¹ Ауліх В. В. Зимнівське городище... С. 35.

² Баран В. Д. Пражская культура... С. 14.

посудин шостого типу, що становить 8% від загальної кількості. На поселенні Рашків II посудини двох останніх типів відсутні.

Розглянутий вище матеріал свідчить за те, що склад типів кераміки на поселенні Рашків III не однаковий як за кількістю посудин, так і за житловими комплексами, де їх знайдено. Перші два типи включають 91 посудину, що становить 57,6 % горщиків, а інші чотири – всього 67 посудин (42,4 %). Посуд першого і другого типів виявлено в 63 житлах з 91. Якщо врахувати, що в 28 напівземлянках знайдені лише дрібні фрагменти кераміки або вони зовсім відсутні, то можна зробити висновок, що посудини цих типів були основними і були повсюдно поширені на даному поселенні. Саме ці форми горщиків найбільш характерні для кераміки корчацького типу на пам'ятках типу Корчак на Волині, де вони посідають ще більш значне місце, становлячи близько 90 % посуду¹.

Інші типи горщиків відображають локальну специфіку регіону, яка значною мірою визначається спадщиною більш ранніх і сусідніх культур. Однак В. Д. Баран зазначає, що перший та другий типи посудин у Верхньому та Середньому Підністров'ї також мають місцеві прототипи на пізньочерняхівських поселеннях². Найбільш характерною формою для пізньочерняхівських комплексів Верхнього та Середнього Підністров'я є посудини другого та третього типів. Вони широко представлені на поселеннях корчацької культури в окресленому регіоні³. На поселенні Рашків III посудини другого і третього типів займають друге і третє місця за кількістю екземплярів і жител, де їх знайдено.

Посуд четвертого типу найбільш характерний для пам'ятників сусідньої пенківської культури⁴. Вони зустрічаються не на всіх пам'ятках корчацького типу, а лише на тих, які розташовані в контактній зоні празької

¹ Русанова И. П. Славянские древности... С. 16.

² Баран В. Д. Пражская культура... С. 15.

³ Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ, 1998. С. 36.

⁴ Березовец Д. Т. Поселения уличей. Рис. 9.

та пенківської культур¹. Причому на Рашківських поселеннях вони з'являються лише на пізньому етапі існування пам'яток, тобто у VII ст.

П'ятий і шостий типи посудин представлені на поселенні Рашків III 16 екземплярами. Вони становлять 10% кераміки. У них відсутні прототиби на території Подністров'я. Такі форми відомі на пам'ятках київської культури III-V ст. у Середньому та Верхньому Подніпров'ї². На Дністрі вони з'являються лише на пізньому етапі існування черняхівської культури – не раніше кінця IV – початку V ст. Зокрема, вони знайдені В. Д. Бараном в деяких комплексах на черняхівському поселенні біля с. Теремці Хмельницької області³. Наявність їх чи похідних від них форм на Рашківському поселенні є непрямим доказом участі якоїсь групи населення київської культури у формуванні празьких старожитностей Дністро-Дніпровського міжріччя. Закономірності зміни горловини судини можуть бути певною хронологічною ознакою, в чому і полягає основний зміст поділу типів на варіанти. Це спостереження, зроблене для празької кераміки І. П. Русановою⁴, підтверджується значним керамічним комплексом Рашківських поселень.

До першого варіанта відносяться горщики з дещо нахиленим, всередину або прямим вінцем. Нерідко край вінця рівно зрізаний. У посудин другого варіанта також низьке вінце, але вже трохи відігнуте назовні. Край вінця в основному овальний. Для горщиків третього варіанта характерна наявність досить високого вінця, помітно відігнутого назовні. Четвертий і п'ятий варіанти мають високе вінце з помітним кутом нахилу, що обумовлює певну вираженість шийки. Тісто з більшими домішками шамоту (рис. 15).

Самостійна форма посудин на поселенні Рашків III представлена

¹ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки... Рис. 5, 8.

² Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. // СА. 1979. № 2. Рис. 7.

³ Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. Рис. 6.

⁴ Русанова И. П. Славянские древности... С. 21.

мисками. Одна з них виготовлена з глини з досить великими домішками шамоту, а інші – з дрібними домішками та заглаженою поверхнею. Колір коричневий або чорний. У трьох мисок (житла № 44, 59, 63) біконічна форма, коротке, відігнуте назовні вінце і низько поставлені плічка з ребристим переломом (рис. 16, 1, 2, 4), Діаметр горла 10-22 см. Виготовлені вони на зразок гончарних мисок римського часу, відомих на черняхівських поселеннях Подністров'я. Їх можна віднести до одного типу. До другого типу належить миска з житла № 52. У неї високе, дещо витончене, розгорнуте назовні вінце, виразна шийка і ребристі плічка. Миска досить висока і розкрита. Діаметр горла 18 см (рис. 16, 3).

На поселенні Рашків III у житлах № 6, 50, 56, 63, 71, 72 та господарській ямі № 46 знайдено сім пателень. Дві з них невеликі. Одна з них з товстим днищем і низьким косим бортиком, інша – з високим бортиком і тоншим днищем. Діаметр 13-15 см (рис. 17, 5, 7). У чотирьох сковорідок дещо більших розмірів невисокі косі борти, днище у двох випадках товсте, а у двох – тонке. Їхній діаметр 18-23 см (рис. 17, 6, 8-11), у керамічному комплексі поселення Рашків II ліпні миски та сковорідки відсутні. До складу ліпного посуду входять три мініатюрні посудини, знайдені в житлах № 18, 41 та господарській ямі № 36 Рашкова III. Два з них біконічної форми, з ребристим переломом при переході бочків у плічка (рис. 17, 2, 3), третій – з розкритим широким розтрубом горла і потовщеними в нижній частині тулуба (рис. 17, 1). Колір посудин сірий, поверхня заглажена, домішки – пісок та дрібна дресва. Висота горщиків 4-7 см, діаметр горла 4-6 см, дна – 3-4 см. У житлі № 8 на поселенні Рашків II знайдено два тиглі¹.

Окрему групу складає гончарний сероглиняний посуд, відомий у Підністров'ї в більш ранній час на пам'ятниках черняхівської культури. На поселенні Рашків III у житлах № 10, 12, 52, 58, 73, 89, господарській ямі № 28, а також у культурному шарі поза об'єктами знайдено 12 фрагментів гончарної кераміки. На відміну від Рашкова III, де гончарний посуд

¹ Баран В. Д. Пражская культура... С. 16.

становить мізерний відсоток, на поселенні Рашків II вона виявлена в трьох напівземлянках з 14 відкритих, в одній ямі і становить 12% виявленої кераміки. Цілих форм посудин не знайдено.

Гончарна кераміка за складом тіста і технікою виготовлення поділяється на кухонну і столову. Остання представлена мисками, виготовленими з добре відмученої глини без домішок або з домішкою дрібного піску. Поверхня лощена, сірого чи темного кольору. Миски ребристі, з розкритим розтрубом, дно на кільцевому або плитчастому піддоні. Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків. Вони виготовлені з глини з меншою або більшою домішкою піску, іноді крупнозернистого. Поверхня шорстка, сірого або темно-сірого кольору. Судячи з фрагментів, що збереглися, горщики мали відігнуте назовні вінце, опуклі боки і плоске дно, в одному випадку – на кільцевому піддоні¹.

На відміну від черняхівської кераміки, асортимент гончарного посуду поселень біля с. Рашків бідний. Горщики не орнаментовані, відсутні витончені форми, обробка поверхні менш досконала. Спостерігається технічний занепад гончарного виробництва, порівняно з черняхівським. Проте наявність такої кераміки в житлових і господарських комплексах за відсутності черняхівського шару на поселеннях і поблизу них має важливе значення не тільки для їхнього датування, але й для розуміння процесів формування корчацької культури та участі в них місцевих культур пізньоримського часу. Точка зору деяких вчених про те, що гончарний посуд повністю зникає в Південно-Східній Європі в кінці IV – на початку V в. разом із занепадом черняхівської культури, не відповідає дійсності. Вона, безсумнівно, існує до кінця V в.².

До виробів із глини відносяться знахідки прясел (рис. 18, 1-7). Їх знайдено дуже мало – одне на поселенні Рашків II та сім у Рашкові III. Виготовлені вони із відмученої глини. У якості домішки іноді застосовувався

¹ Баран В. Д. Пражская культура... С. 18.

² Ауліх В. В. Зимнівське городище... С. 39.

дрібний пісок. Поверхня лощена чи загладжена. Два прясла сплющеної форми, з округлим бочком (висота 1,5 см, найбільший діаметр 2,7-2,9, діаметр отвору 0,9 см) (рис. 18, 5, 6). Інші п'ять – біконічні, з високим переломом тулуба, завжди поставленим трохи нижче середини висоти виробу. Їхня висота 2,3-2,7 см, найбільший діаметр 2,6-3,5 см, діаметр отвору 0,7–0,9 см (рис. 18, 1-4). У всіх, крім двох, пряслиць рівно зрізані, можливо ножем, торці вже після їх повного формування.

У житлах № 40 і 75 Рашкова III виявлено по одному глиняному грузику у формі конуса (рис. 18, 8, 10). Один з них орнаментований наколами у вигляді кривих і зигзагоподібних ліній, що створюють композицію земляного покриву з рослинністю, а на ній – зображення якоїсь дрібної тварини (рис. 18, 8). Висота конуса 4-4,5 см, діаметр найбільш широкої частини 3-3,8 см. До виробів з глини на поселенні Рашків III відносяться глиняна лячка з отвором для ручки і невеликий глиняний тигель з житла № 71, що частково зберігся. Довжина лячки з ручкою 5,6 см, найбільша ширина 4,7 см (рис. 18, 9). Два гостродонних тигля, виготовлених з вогнетривкої глини виявлені в житлі № 8 на поселенні Рашків II. Один із них зберігся майже повністю. Висота тигля 5 см, діаметр горла 3,5 см, товщина стінок 0,5-1 см. Знахідки тиглів і лячок свідчать про існування на поселеннях бронзоліварного виробництва¹.

Важливою ланкою у системі ознак, що характеризують пеньківську культуру, є ліпний керамічний комплекс.

Пеньківський посуд виготовлявся способом кільцевого стрічкового наліпу. Така техніка простежена на багатьох посудинах, розбитих по горизонтальних лініях. Здебільшого вона не орнаментована. Лише великі зерновики-корчаги мають під вінцем трикутний і рідше чотирикутний у перерізі наліпний валик, який іноді прикрашався насічками. Значно рідше зустрічаються наліпні шишечки та підковки, що є ранньою ознакою пеньківського гончарства, та прокреслені по сирій глині солярні та

¹ Баран В. Д. Пражская культура... С. 19.

тамгоподібні знаки¹.

Своєрідність пеньківського керамічного набору визначають біконічні горщики. Це стрункі з гострим переломом посередині висоти або присадкуваті з округленим тулубом посудини. Вінце у них не виділене або відігнуте назовні. Найбільш численні округлобокі присадкуваті або витягнуті горщики з максимальним розширенням на середині висоти. Менш поширені тюльпаноподібні посудини, з максимальним розширенням у верхній третині висоти, горщики із загнутим усередину краєм, миски, диски та сковороди².

Серед ранньопеньківського набору кераміки зустрічаються фрагменти сіролощеної і шорсткої гончарної кераміки черняхівського типу; серед пізніших наборів – пастирський та канцерський посуд. Іноді трапляються фрагменти амфор з густим рифленням по корпусу. З глини найчастіше виготовлялися керамічні грузила та пряслиця³.

Специфічні риси на локальних територіях простежуються на керамічному матеріалі, що є найбільш масовою категорією знахідок. Насамперед це стосується способів підготовки глиняної маси для виробництва. На території міжріччя Дніпра та Сіверського Дінця, Дністра та Дунаю основною домішкою в тесті служив шамот, а в Дніпро-Дністровському міжріччі – дресва, пісок та слюда. У Надпорожжі однаково зустрічаються горщики з домішкою шамоту, дресва, піску і слюди. У перших двох випадках вибір домішок був обумовлений відсутністю сировинної бази для виготовлення дресви (дністровський вапняк невідповідний для цього матеріал з технологічної точки зору). Що стосується Надпорожжя і Поорелья, то наявність високого відсотка кераміки з шамотом, орнаментованої по краю вінця насічками, пояснюється впливом кочівників, для яких шамот, органічні домішки та подібна орнаментация вінця є традиційними в керамічному виробництві⁴.

¹ Приходнюк О. М. Пенъковская культура... С. 32.

² Любичев М. В. Контакты славян... С. 91.

³ Археология Украинской ССР... С. 156-157.

⁴ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 76.

Зовнішніми впливами з боку суміжних масивів пояснюється досить значна кількість атипових для всього ареалу поширення пенківської культури окремих керамічних форм і деталей в оформленні посудин; для лівобережжя Дніпра це тюльпановидні горщики – провідна форма у колочинській культурі¹.

У міжріччі Дніпра та Дністра, особливо у північних районах пенківського ареалу, що межують із празькою культурою, та у міжріччі Дністра та Дунаю, де простежується сильна хвиля переселень слов'ян у третій чверті I тис. н. е., у пенківських комплексах зустрічається значна кількість кераміки празького типу. У районах Дністро-Дунайського міжріччя, де слов'янські пам'ятки стикаються з культурою Іпотешт-Киндешт-Чурел, до пенківського набору додаються ще горщики з широким дном типу Чурел².

Археологічними розкопками на пенківських пам'ятках виявлено величезну кількість кераміки, представленої фрагментами та цілими горщиками, корчагами, мисками, дисками та сковорідками. Всі вони ліпні з горбистою або згладженою поверхнею. У формувальній масі зустрічається шамот, дресва, пісок, слюда. Випал посуду нерівномірний, часто у виробів триколірний злам, на поверхні посудин зустрічаються світлі та темні ділянки.

Для класифікації пенківських наборів О. М. Приходнюк обрав понад 1,5 тис. цілих виробів та великих фрагментів, що дають уявлення про форму та профілювання. Використаний матеріал дозволив досить повно класифікувати ліпний посуд, який, залежно від форми та профілювання, можна розділити на сім основних типів³.

До першого типу відноситься біконічний посуд. Це кухонні горщики струнких пропорцій висотою від 18 до 32 см з перегином корпусу на середині висоти, діаметр якого досягає 12-23 см. Коло вінця майже дорівнює діаметру дна (рис. 19, 3-7). Різновидом цього посуду є менш стрункі горщики висотою

¹ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения... С. 333.

² Археология Украинской ССР... С. 157.

³ Приходнюк О. М. Пенковская культура... С. 33.

16-30 см з не таким чітким ребром на середині або верхній частині виробів, діаметр якого досягає 14-24 см. Коло вінця завжди більше кола дна. За формою, пропорціями та профілюванням до них належать великі зерновикорчаги висотою 46-56 см. Під краєм вінця зустрічається три- або чотирикутний у поперечному перерізі наліпний валик. Менш поширені кухонні присадкуваті вироби середніх розмірів висотою 18-26 см і діаметром 16-24 см. У них невиділене округлене вінце і овальне ребро на середині висоти. Діаметр вінця завжди більше діаметра дна. Під вінцем іноді зустрічається наліпний валик, шишечки, півмісяці. Біконічні горщики виявлені на всіх пеньківських пам'ятниках¹.

Другий тип включає присадкуваті з округленим корпусом кухонні горщики з максимальним розширенням у середині корпусу. Їхня висота досягає 18-28 см, а діаметр 14-23 см. У горщиків другого типу більш-менш відігнуте назовні вінце, діаметр якого трохи більше діаметра дна (рис. 19, 4-5). Вони представлені на пам'ятниках від Дніпровського лісостепоного Лівобережжя до Нижнього Подунав'я.

Третій тип представлений стрункими горшками середніх розмірів висотою 20-30 см з округленим, максимально розширеним корпусом (діаметр 14-22 см) на середині висоти. Вінце виділене або злегка відігнуте назовні. Його діаметр трохи більше або дорівнює колу дна (рис. 19, 8). Ці горщики відомі на всій території пеньківської культури².

До четвертого типу віднесені горщики тюльпаноподібної форми висотою 16-20 і діаметром 12-15 см з відкритою горловиною без плічок і шийки. Вінце злегка відігнуте назовні. Іноді відтягнутий валик розміщено на середині висоти. Діаметр вінця більший за діаметр дна (рис. 19, 6). Найчастіше вони зустрічаються на пам'ятниках Дніпровського лісостепоного

¹ Любичев М. В. Контакты славян... С. 92.

² Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне... С. 203.

Лівобережжя та спорадично на пам'ятках Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя¹. Такі форми найбільш типові для колочинців.

П'ятий тип посуду представлений горщиками струнких пропорцій висотою 15-33 см із звуженою нижньою частиною та максимально розширеним діаметром 12-24 см на верхній третині висоти. У них добре виражені плічка, а вінце вертикальне або відігнуте назовні (рис. 19, 7). На пеньківських територіях вони найчастіше зустрічаються на пам'ятках Середнього Подніпров'я, Південного Побужжя і Прутсько-Дністровського міжріччя². Цей посуд ідентичний празьким горщикам, визначальним «обличчям» керамічного набору цієї групи слов'янських старожитностей.

Шостий тип представлений горшками банкових форм висотою 20-22 см і діаметром корпусу 14-15 см з пологими плечиками і досить високим, відігнутим назовні вінцем. Придонна частина розширена (рис. 19, 9). Такі вироби зустрічаються біля Прутсько-Дністровського міжріччя. Вони є найбільш типовими в культурі Іпотешт-Кіндешт-Чурел, поширеній у Придунайській Олтенії³.

До сьомого типу віднесені горщики різних пропорцій висотою від 15 до 28 см та діаметром 17-20 см з розширеною верхньою та звуженою придонною частиною. Невиділене вінце у них загнуте усередину (рис. 19, 7). Такі форми зустрічаються в ранньопеньківських комплексах на всій території їхнього поширення⁴.

На найбільш ранніх поселеннях першої фази з Роїщ та Богородичного знайдено вироби з широкою шийкою та максимальним розширенням у верхній частині (переважно зерновики). Класичний корпус переходить у пологі або кутасті плечі.

¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 31, рис. 9.

² Рафалович И. А. Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у с. Селиште // Археологические исследования в Молдавии 1968-1969 гг. Кишинев, 1972. С. 137.

³ Там само. С. 136, рис. 22, 1-4.

⁴ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории... С. 77, рис. 28.

На пенківських пам'ятках зустрічаються миски різних профілювань заввишки від 5 до 10 і діаметром 10-16 см. Діаметр вінця завжди більше висоти виробів (рис. 19, 7-13). Зустрічаються миски: біконічні з ребром на середині або верхній частині корпусу з невиділеним або відігнутим назовні вінцем; округлобокі з відігнутим вінцем; циліндричні з невиділеним або відігнутим назовні краєм; сковородоподібні вироби з рівними стінками, що розширюються до невиділеного вінця. Миски зустрічаються на всіх територіях пенківського ареалу¹.

Серед керамічних наборів іноді трапляються невеликі посудини висотою 9-12 см і діаметром 8-11 см з майже вертикальними або злегка опуклими стінками. Вінця у них ледь намічені чи виділені (рис. 19, 14). Такі форми виявлені на всіх пенківських територіях².

Характерними для пенківської культури є плоскі диски та сковороди діаметром 14-26 см. Диски бувають без закраїнки або з невеликою закраїнкою. У сковорід висота бортиків 11,5 см, вони вертикальні або злегка відігнуті назовні (рис. 19, 15-16). Такі вироби повсюдно зустрічаються при розкопках пенківських пам'яток. Вони вважаються однією з найяскравіших рис слов'янських культур другої половини I тис. н. е.³.

Ліпний пенківський посуд загалом можна віднести до трьох нерівноцінних у кількісному відношенні груп. До першої – найбільш численні традиційні форми кераміки, що зустрічаються на всіх без винятку територіях поширення культури (1-3 тип), їхні витoki простежуються в попередніх культурах першої половини I тис. н.е. з території Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. До другої – керамічні форми, запозичені у контактуючих синхронних археологічних культур (4-6 тип). Вони зустрічаються в невеликих кількостях у межах локальних регіонів пенківських старожитностей. До третьої групи віднесено нечисленні

¹ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки... С. 340.

² Рафалович И. А. Раскопки раннеславянского поселения... С. 161, рис. 26, 7.

³ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 34.

керамічні форми, сприйняті від попередніх черняхівських старожитностей (горщики з загнутим усередину краєм, миски, кружкоподібні посудини). Зустрічаються вони, головним чином, на ранньопіньківських пам'ятниках.

Серед пенківських керамічних наборів першої та другої фаз відомі фрагменти гончарної кераміки черняхівського типу. Це уламки сіролощених мисок, виготовлених із ретельно відмученої глини із дрібними домішками. Рідше зустрічаються шорсткі екземпляри від кухонних горщиків. Пізніші набори включають пастирський і канцерський посуд (рис. 21, 1). Іноді зустрічаються уламки амфор із густими рифленнями по корпусу (рис. 21, 14).

Окрім побутового посуду з глини виготовлялися прясла, тиглі, лячки та інші вироби. Прясла зустрінуті майже на всіх поселеннях. Вони бувають біконічної, циліндроконічної, округлої та дискуватої форми (рис. 20, 10-11, 14-16, 19-27). Більшість прясел виліплені з цілісного шматочка глини з домішками піску в тісті. Поверхня виробів нерівна, хоча трапляються підлощені екземпляри, іноді орнаментовані наколами, трикутниками, свастиками тощо. Дископодібні грузики для веретена виготовлялися зі стінок посудин. Діаметр прясел від 2 до 5 см, діаметр отвору близько 0,5 см. На поселенні з Роїщ знайдені сплюснені прясла біконічної форми з ретельно обробленою, згладженою поверхнею і добре вираженим відтягнутим ребром.

Глиняні тиглі для плавки бронзи знайдені на поселеннях Роїще, Гута-Михайлівська, Селіште, Семенки, Скибинці та в інших місцях (рис. 20, 12). Це невеликі округлі вироби висотою до 5 см з звуженою або відкритою горловиною. На внутрішній поверхні таких виробів є накип бронзи, із зовнішнього боку вони відшліфовані. Форма лячок, за допомогою яких розплавлений метал розливався у формочки, ложкоподібна (Богородичне, Домантове, Хитці, Сурська Забора, Семенки, Селіште та ін.), з отвором на невеликій ніжці, для насаджування на дерев'яну ручку. Довжина таких

виробів сягає 6-9 см. Тиглі та лячки робилися з вогнетривкої глини з домішками піску в глиняному тісті¹.

Серед керамічних знахідок райковецької культури переважають посудини, виготовлені вручну: грубі, товстостінні, з домішкою крупнозернистої дресви і шамоту.

Дослідження способу конструювання стін посудин з поселення Лука-Райковецька, проведене О. А. Бобринським, показало, що посудини виготовлялися нарощуванням стінок з глиняних джгутів².

Першу групу кераміки складають кухонні горщики. Найбільш характерною їх формою був конус. Посудини цієї форми, розширені у верхній частині і сильно звужені біля дна, становлять кілька типів: з опуклими і невираженими плічками, з прямим і відігнутих вінцем. Відігнутих вінця складають чотири варіанти: із закругленим краєм, із загостреним краєм, із косо зрізаним краєм, із вертикально зрізаним краєм. За матеріалами розкопок Канівського поселення Г. Г. Мезенцевою було встановлено, що ліпні посудини з цієї пам'ятки надзвичайно близько повторюють типи з Сахнівки³. Це посуд з дуже опуклим тулубом, добре вираженими плічками та прямими, майже вертикальними вінцями⁴. Подібні посудини зустрічалися і під час розкопок 1997-2009 рр., проведених сучасними дослідниками⁵.

Для кухонних горщиків характерна і округлобока форма посудин, у яких, порівняно з конусоподібними, менша різниця в діаметрі горла і дна, а опуклі плічка розташовані нижче. Посудини округлобокої форми представлені: яйцевидними з найбільшим розширенням у верхній половині і відігнутих вінцем, подібними до подовжених пропорцій, приземистими з

¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 37.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 167.

³ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. Київ, 1965. С. 72-74.

⁴ Дяченко Д. Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї // АДІУ. 2021. Вип. 3 (40). С. 158.

⁵ Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Археологічні дослідження пам'яток раннього середньовіччя на території Канівського природного заповідника: історія, здобутки, перспективи // АДІУ. 2010. Вип. 1. С. 226-237.

найбільшим розширенням в середній частині з прямим вінцем, тюльпаноподібними¹.

Ліпні горщики виготовлялися з орнаментом і без нього. Найбільш поширені види орнаментациї: ямки, насічки, нігтьові вдавлення та пальцеві вм'ятини, що наносяться по краю вінця. В окремих випадках прикрашався і корпус: ямками, гребінчастими наколами, горизонтальними та хвилястими лініями. Лінійно-хвилястий орнамент запозичений від гончарної кераміки².

Другу групу становлять мископодібні посудини конусовидної та округлобокої форми. Зустрічаються миски-цедилки з отвором у дні чи бокової стінці, кружки (рис. 23, 1-7).

До третьої групи відносяться сковорідки з високим прямим або нахиленим назовні бортиком, нерідко прикрашеним ямками або косими насічками по краю. Внутрішня поверхня дна цих посудин іноді прикрашалася рядами ямок або прокресленими хрестами (рис. 23, 8-12).

До четвертої групи відносяться масивні жаровні прямокутної форми з високим бортиком, іноді прикрашеним пальцевими заціпами або вдавлення. Призначалися жаровні для просушування зерна та випікання хліба³.

Гончарний посуд становив на більшості поселень 5-20% загальної кількості керамічного матеріалу. Основна її маса за технологічними якостями та формою близька ліпному посуду, що підтверджує її місцеве походження. Форма кухонних горщиків повторює дві форми, притаманні ліпному посуду. Це – конусоподібні або округлобокі посудини з опуклими плічками і відігнутими назовні вінцями трьох варіантів: із закругленим краєм, з косо зрізаним і вертикально зрізаним краєм.

Гончарні горщики прикрашалися лінійно-хвилястим орнаментом, що покривав всю поверхню посудини. Зустрічаються гребінчасті наколи, іноді

¹ Археология Украинской ССР... С. 182.

² Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. Київ, 1965. С. 76.

³ Филипчук М., Филипчук А. Пліснеське городище у світлі нових досліджень // Пліснеські старожитності. Львів, 2017. Вип. 2. С. 10.

по краю вінця – ямковий орнамент. Останній вид орнаменту виник у результаті впливу ліпного посуду на гончарний¹.

На пізніших пам'ятниках з'являється гончарний посуд давньоруського, так званого курганного типу. Від гончарного посуду райковецької культури ця кераміка відрізнялася вищими технологічними якостями та ускладненою формою вінця (так званою манжетоподібною).

У числі керамічних знахідок на поселеннях райковецької культури, розташованих поблизу Дніпра та Дністра, є невелика кількість привізного посуду – сероглиняного салтівського типу, а також амфорного, привезеного з Таврії.

Також були поширені глиняні ливарні форми та пряслиця з глини².

Особливу увагу слід приділити орнаментациї райковецького посуду, який був представлений різноманітними сполученнями врізних ліній і хвилі, зигзагів, розташованих на корпусі посудини, а також насічок і ямок - на вінцях (рис. 22). Найбільш поширеним був орнамент зроблений втискуванням за допомогою круглої палички чи наколом у вигляді заглиблення або пальцевої ямки (рис. 22, 1-2). Подібний орнамент був розповсюджений на широкій території і вживався для оздоблення ліпних горщиків у VIII-IX ст. на Середньому Дністрі і на Північній Буковині³, посудин третьої чверті I тис. н. е. Верхнього Подністров'я і Західної Волині⁴.

Інколи посуд прикрашався по вінцях «гусеничкою» (рис. 22, 5) або насічками (рис. 22, 3-4). Після появи у слов'ян Правобережної України гончарного кола широкого розповсюдження набуває хвилястий і лінійний орнамент, що вкривав всю поверхню або окремі частини горщика⁵. В меншій мірі райковецький посуд орнаментувався прокресленою гребінкою хвилею (рис. 22, 7), а також окремо прокресленими лініями, хоча на більш пізніх

¹ Дяченко Д. Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї // АДІУ. 2021. Вип. 3 (40). С. 159.

² Археология Украинской ССР... С. 184.

³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини... С. 22-23.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром... С. 37-38.

⁵ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст... С. 17.

пам'ятках був поширений орнамент із суцільних врізних ліній (рис. 22, 9). До того ж, на керамічному посуді деяких пам'яток Подніпров'я в поодиноких випадках зустрічається різноманітні сполучення круглих ямок, розміщених по всьому корпусу, зигзаг, зубчатий штамп (рис. 22, 11, 12, 16).

Прийоми виготовлення кераміки розглядаються фахівцями за трьома сукупностями за характером обробки поверхні, способом формовки посуду та ознак домішки в тісті. Для горщиків райковецької культури характерне домішування в глиняну масу шамоту і дресви. Співвідношення цих компонентів в кераміці тих або інших пам'яток різне, що пов'язане як з хронологією комплексів, так і традицією гончарного виробництва окремих регіонів. В комплексах X ст. дресва в глиняній масі практично не зустрічається, а шамот стає більш подрібненим. Зменшення цих домішок пов'язане із застосуванням гончарного кола¹.

Впродовж VIII-IX ст. також змінювалася обробка поверхні посуду. Якщо для більш ранніх пам'яток характерна бугриста і шерехата поверхня виробів, для пізнього часу помітна тенденція до збільшення ретельно загладжених посудин.

Слід зазначити, що рівень виробництва кераміки населенням райковецької культури не був однаковим. Зокрема, якщо у VII-VIII ст. у слов'ян на території Східної Волині побутувала виключно ліпна кераміка, то в центрі Середнього Подніпров'я у цей час було налагоджене виробництво кружального посуду пастирсько-волинцевського типів².

Говорячи про керамічне виробництво, необхідно згадати про технологію її випалювання. Вже в VII-VIII ст. на території Середнього Подніпров'я існували окремі центри, де виробництво кераміки стояло на розвинутій ремісничій основі. Такими центрами фахівці вважають Канцирку і Пастирське. Саме у цей час носії райковецької культури починають переходити від ліпної кераміки до виготовлення її на гончарному колі. Цей

¹ Археология Украинской ССР... С. 185.

² Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст... С. 18.

процес відбувався виключно на місцевій основі. В VIII-IX ст. слов'яни продовжують випалювати посуд у відкритому вогнищі або у печах, що розміщувались безпосередньо у житлах. Для цього в них, крім печі-кам'янки, споруджувалась додаткова піч, яка за думкою деяких дослідників використовувалась для випалювання посуду¹.

Підводячи підсумок слід зазначити, що в ранній середньовічний період на території лісової та лісостепової частини Правобережної України побутували виключно слов'янські археологічні культури. Якщо на пам'ятках пеньківської культури V-VII ст. керамічний посуд був представлений виключно ліпними формами горщиків та пателень, то на пам'ятках корчацької культури, яка датується тим же часом, ситуація була іншою. Зокрема, на ранніх періодах її існування в керамічних комплексах зустрічається гончарний посуд черняхівського типу, а наприкінці її існування гончарні керамічні форми, які мали своє подовження в старожитностях культури Луки-Райковецької. Гончари останньої виготовляли як ліпний, так і гончарний посуд. Асортимент керамічного матеріалу, який виробляло населення слов'янської райковецької культури VIII-IX ст. значно розширився з попереднім періодом, а форми посуду та його орнаментація мали своє пряме продовження у кераміці Київської Русі.

¹ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст... С. 19.

Розділ 4. Кераміка Давньоруської держави

Давньоруська кераміка, яка продовжувала традиції райковецької культури, представлена насамперед гончарним посудом. Крім того, незначне місце в археологічному матеріалі займають такі глиняні вироби як світильники, іграшки тощо.

За функціональним призначенням давньоруський посуд поділяється на декілька типів: горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, пательні та кубки. Найбільш поширеним типом були горщики, інші типи посуду трапляються рідше¹.

Горщики мали відігнуті назовні вінця і невисоку шию, від якої стінки переходили у опуклі боки, які звужуються до денця. Зазвичай найбільш широка частина припадала на плічка. В основному, ширина горщиків трохи менше їхньої висоти, тобто горщики мали дещо подовжені пропорції².

За розмірами горщики неоднакові, висота їх коливається від 7 до 35 см. Кухонні горщики мали невеликі та середні розміри. У IX-X ст. на території України, особливо в її західних областях, переважали горщики двох форм: макитроподібні з широкою верхньою частиною та подовжених пропорцій, що наближаються за формою до глеків. Посудини обох форм, що виникли ще в VII-VIII ст., мали не тільки кухонне призначення, але й могли використовуватися для зберігання круп і рідини³.

В XI ст., з поширенням спеціальних типів посуду для зберігання припасів, – корчаг і глечиків, горщики набувають найбільш поширеної форми по всій території Русі, в першу чергу на території України. Іноді горщики мали по одному невеликому вушку, прикріпленому до краю вінця та плічка. Вони набули поширення в XII-XIII ст. у Середньому Подніпров'ї⁴.

Вінця горщиків помітно відрізняються одне від одного. На відміну від

¹ Археология Украинской ССР... С. 446.

² Самоквасов Д. Я. Древние города России. Санкт-Петербург, 1873. С. 24.

³ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии // МАР. 1902. Вып. 28. С. 63-64.

⁴ Толочко П. П. Гончарное дело... С. 51.

решти частин посудини, що виконували суто утилітарні функції і мали відносну сталість ознак, вінця формувалися в різні періоди давньоруської історії по-різному¹.

На ранньогончарному посуді вінце по верхньому краю, як правило, похило зрізане та іноді профільоване по зрізу неглибокою виїмкою. При цьому площа зрізу зазвичай нахилена у внутрішній бік, а край вінця нерідко злегка потовщений. Вінця ранньогончарної кераміки переважно подовжені і на відміну від пізніших типів не сильно відігнуті назовні. Датується ця кераміка в межах давньоруського періоду IX – початком або першою половиною X ст. Вона виникла у попередній час у міру поширення у південно-західній групі східних слов'ян гончарного кола².

Ранньогончарну кераміку витіснила так звана кераміка курганного типу X – початку чи першої половини XI в. Вона вперше стала відомою за розкопками ранніх давньоруських курганних могильників із дружинними похованнями. Зовнішній край вінця цієї групи має потовщення у вигляді манжета, нерідко профільованого виїмкою-поглибленням або борозенкою. Площина манжета знаходиться у вертикальному положенні, але частіше нахилена назовні. Верхній край манжета, як правило, буває гострим або значно тоншим за нижній край. У перетині манжет такого вінця підтрикутий. Вінця з вертикальною зовнішньою площиною манжета зустрічаються на посуді рідше, ніж вінця з похилим манжетом³.

Для горщиків другої та третьої чверті XI ст. характерні вінця з потовщеним манжетом по всій ширині як у верхній, так і в нижній частині. При цьому площа манжета завжди нахилена назовні відповідно до відгину вінця. На пізніших посудинах, другої половини XI ст., верхній край вінця загорнутий всередину, а манжет, що слабо виділяється, зовні округлений. На горщиках кінця XI-XIII ст. край вінця загорнутий всередину і округлений у

¹ Гончаров В. К. Розкопки древнього Любеча // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 137.

² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 165.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 312.

вигляді валика, або, дуже рідко, валик зверху наполовину зрізаний¹.

Хронологічна послідовність зміни типів вінець зумовлена удосконаленням гончарного кола, набуттям відповідних технологічних навичок і традицій, що передавались контактним шляхом на величезній території.

На ранньому етапі розвитку та вдосконалення гончарного виробництва посуду, у тому числі вінця, попередньо формувалися від руки і лише після цього оброблялися на колі. Як довів О. А. Бобринський, вінця посудин спочатку обточувалися, а потім уже й профілювалися на колі². В залежності від форми вінця та від прийомів його виготовлення стосовно технічних можливостей гончарного кола слід пояснити факт побутування однотипних вінець на посудинах IX-X і навіть XI ст. у більшості слов'янських племен, навіть західних. У XII-XIII ст. давньоруська кераміка вже різко відрізняється від кераміки сусідів формою вінець. Причину цього слід шукати у складанні місцевих традицій, пріоритет яких виявляється на низці інших категорій матеріальної культури Давньої Русі. Однак закріплення нових традицій, зокрема, у гончарному ремеслі стало можливим лише за певного технічного рівня, коли відпала необхідність у попередньому ручному моделюванні вінець. На давньоруській кераміці XII-XIII ст. вінця формувалися безпосередньо на колі, і внаслідок цього, очевидно, їхня форма спростилася³.

Крім перелічених типів вінець відомі й інші форми. До нестійких і випадкових форм належать вінця з витонченим або по-різному зрізаним краєм, а також з округленим зрізом. Вони частіше зустрічаються на ранньогончарній кераміці і, швидше за все, можуть свідчити про недостатню професійність гончарів. Однак деякі особливості керамічних вінець кінця XI-XIII ст. мають ознаки локального характеру. Насамперед сказане відноситься до території Галицької Русі. Для горщиків кінця XI-XIII ст. на цілій низці

¹ Толочко П. П. Гончарное дело... С. 52.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 164.

³ Археология Украинской ССР... С. 447.

пам'ятників у басейні Середньої та частково Нижньої Росі характерне досить оригінальне профілювання вінець. Вони мають подовжений гострий або округлений край і характерну нешироку і глибоку борозенку на внутрішній стороні. В інших місцях вони не відомі¹.

Спеціалізовані типи посуду для зберігання сипучих речовин та рідини – корчаги і глеки, як правило, мали циліндричне горло. Висота корчаг у середньому 35-50 см. Для глеків характерні ті самі розміри, що й для звичайних горщиків.

На низці пам'яток у верхів'ях Західного Бугу та Дністра у культурному шарі XI ст. знайдені глеки і корчаги з шийкою, повністю гофровані по зовнішній стороні декількома концентричними потовщеннями. Останні, очевидно, мали практичного значення, надаючи шийці додаткову міцність, необхідну при користуванні посудиною, вушка на цих посудинах були відсутні. Наявність на західноруських прикордонних землях посудин з прямою шийкою пояснюється проникненням гончарних традицій із сусідніх районів Польщі, де посудини з циліндричною шийкою мали в раннє середньовіччя широке розповсюдження. На решті території України корчаги та глеки з гофрованим шийкою зустрічаються на поодиноких пам'ятках².

Типовими для давньоруських пам'яток кінця XI-XIII ст. є корчаги і глеки з нижчою і вузкою прямою шийкою чи, рідше, з відігнутих назовні вінцем. У більшості випадків ці посудини, особливо глечики, мали по два невеликі вушка на плічках або одне. У Середньому Подніпров'ї, крім того, були поширені невеликі вузькі глеки з двома вушками та злегка відігнутих вінцем, так звані амфорки київського типу³.

Для галицько-волинських земель та Західної Київщини характерні глеки з валиком на шийці. Валик з двох протилежних сторін мав по одному вирізу, куди протягався шнур або ремінець, яким перев'язували шийку для

¹ Виногородська Л. І. Середньовічні городища на Волині та Поліссі // АДІУ. 2013. Вип. 11. С. 19.

² Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto, Buffalo, 2010. P. 58.

³ Толочко П. П. Гончарное дело... С. 47.

підвішування посудини. Такі глеки були зручні для перенесення. Датуються вони кінцем XI-XIII ст.¹.

Зазначимо, що на Русі, особливо у великих населених пунктах, як тару широко використовували привізні амфори з Північного Причорномор'я і Візантії. Цим пояснюється порівняно пізніше складання місцевих типів тарного посуду та наявність кількох її локальних форм.

Миски зустрічаються при розкопках рідко. У Стародавній Русі з поширенням токарного верстата столовий посуд виготовлялася з дерева. Глиняні миски в ранній період Русі мали прямі конічні стіни. Пізніше розміри їх зменшувалися, і за формою вони наближалися до низького горщика з широкими плічками і ще ширшим верхнім краєм, що закінчувався відігнутих назовні вінцем.

Миски-сирниці з товстими стінками, що конічно розширюються, були порівняно глибокими і для більшої стійкості мали потовщене по зовнішньому краю дно. У нижній частині такого посуду знаходився отвір для стікання сироватки при приготуванні сиру².

Сковороди мали форму товстого кола із загнутими вгору краями-бортиками. Вони характерні для раннього періоду Русі та на пам'ятниках XII-XIII ст. не трапляються. Для цього періоду вже відомі залізні сковороди. Глиняні сковороди, очевидно, призначалися для випікання лепешок та хлібів³.

Кубки мали вигляд невеликих низьких посудин із однією ручкою. Вони зустрічаються при розкопках у поодиноких випадках.

Нечисленними знахідками представлені кришки конічної або циліндричної форми XI-XIII ст. Судячи за розмірами, вони походять від невеликих горщиків та глечиків.

Поверхня посуду зазвичай прикрашалася поглибленими прямими або

¹ Погоральський Я. Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету // АДЛУ. 2005. Вип. 8. С. 140.

² Археология Украинской ССР... С. 449.

³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 168.

хвилястими горизонтальними лініями, що наносилися сирою глиною при обертанні посудини на гончарному колі за допомогою вістря або гребінця з кількома зубцями. Зустрічається також орнамент у вигляді ямкових заглиблень, рядів насічок, відбитків зубців штампу тощо. Більш раннім орнаментальним мотивом є прямі та хвилясті лінії, утворені гребінчастим штампом. Починаючи з X ст. цей мотив поступово виходить із вживання й у XII ст. майже повністю зникає. У XII-XIII ст. посудини прикрашалися по плічках кількома горизонтальними лініями, нанесеними вістря. Поряд з орнаментованим посудом існувала, хоча і в меншій кількості, неорнаментована¹.

У Давній Русі в незначній кількості виготовлявся глазурований посуд, представлений уламками глечиків і горщиків, що зустрічаються головним чином у Середньому Подніпров'ї².

У глині, з якої виготовлений посуд, є домішки піску, дресви, іноді шамота. Домішки запобігали розтріскуванню глиняного тіста при сушінні і особливо при випаленні.

Усі охарактеризовані типи посуду виготовлялися на гончарному колі, поширення якого, починаючи з VII-VIII ст. призвело в IX – початку X ст. до майже повного зникнення ліпної кераміки на більшій частині території України (не рахуючи роменської культури на Лівобережжі Дніпра).

Гончарний посуд IX-X ст. технологічно відрізняється від посуду пізнішого часу, наприклад XII-XIII ст. Для цього посуду характерні порівняно товсті стінки, деяка асиметричність форм, не зовсім рівні орнаментальні лінії, більша кількість домішок у тісті, слабкіший випал тощо³.

З кінця X – початку XI ст. гончарі починають ставити на деяких виробках клейма, які вирізалися на гончарному колі і відбивалися на денцях

¹ Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Львов, 1950. С. 22-23.

² Жук Б. К. Керамічний пам'яток Київського дитинця. Київ, 1930. С. 12.

³ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснесько в 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 382.

посудин при їхньому формуванні. Клейма різноманітної форми, починаючи від простих – кола, квадрата, хреста – і закінчуючи ускладненими знаками, основу яких частіше становить коло. Є також тавра як знаків «Рюриковичів». Єдиної думки про призначення тавр не існує. Одні вважають знаками замовників, інші надають їм культове значення¹.

Не позбавлена підстави думка Б. О. Рибаківа, що гончарні тавра є особистими знаками гончарів. Зокрема, дослідник зазначив, що тісний виробничий зв'язок клейм з гончарним колом і повна відсутність будь-яких їхніх попередників на ліпній кераміці язичницького часу не дозволяють бачити в них язичницькі символи і стверджують у думці, що це знаки гончарів-ремісників. Гончарні тавра з'являються не відразу з появою гончарного кола, а лише після того, як коло міцно увійшло в побут гончарів².

Найдавніші гончарні посудини з відбитками кола на дні ще не мають клейм. Найбільш раннім відомим випадком застосування тавра є курган поблизу с. Мітіно поряд зі Смоленськом, датований монетами X ст.

Малюнки давньоруських та інших слов'янських гончарних тавр досить однорідні. Скрізь переважає коло із вписаним у нього хрестом, але, крім того, зустрічаються десятки інших зображень (рис. 24), деякі з них повторюються у різних місцях. Малюнки носять геометричний характер: лише зрідка (і переважно у містах) зустрічаються відхилення на кшталт зображення квітки або вершника³.

Повторюваності малюнків клейм могла, здавалося б, свідчити на користь символічного, ритуального їх значення, але якщо ми зіставимо гончарні таври з різними видами знаків власності (бортні знамена, польові мети тощо), то побачимо, що там так само існує кілька десятків основних широко поширених у різних місцях форм: соха, колесо, тінь, грань, рубіж,

¹ Каргер М. К. Древний Киев. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 412.

² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 171.

³ Мовчанівський Т. Райковецьке городище XI-XIII ст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929-1934 рр.) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. 1935. Кн. 5-6. С. 130.

перевора, куряча лапка, лук зі стрілою, борода, гак тощо. Майстрам-гончарам не потрібно було вдаватися до особливого розмаїття малюнків тавр, щоб помітити горщики своїм тавром.

Вивчення знаків власності російського села XVI-XX ст. привело дослідників до висновку про ускладнення основного малюнку знака під час переходу майна у спадок або під час поділу сім'ї. П. Є. Єфименко, який вивчив знаки власності селян російської Півночі, стверджує, що син, відокремлюючись від батька (навіть, якщо поділ складався тільки у відділенні луків), приймає тавро батька, ускладнюючи його новим «кордоном», «новою рисою». Існує навіть спеціальний термін для таких розділів – «відп'ятнатися», «відтавруватися»¹.

Звертаючись до таврів гончарів, необхідно зазначити, що в більшості випадків тавра однієї курганної групи мають загальний стрижневий малюнок, загальну основну схему, варіюючи в деталях і доповненнях (рис. 24). Характерним прикладом є тавра курганного могильника на річці Случ поблизу с. Мітяєвичі, Старобинського району. Посуд цього могильника дає той самий малюнок, який поступово ускладнюється. Його першою основою було коло, потім до кола додано перехрестя, потім один «кордон» і, нарешті, останнє зображення ускладнюється ще одним «кордоном». Поява цих додаткових рубежів, або «відп'ятнів», можна спостерігати досить добре і на гніздівських і на старо-рязанських клеймах. Деякі курганні групи (напр., Нежарівські Хутори) дають щескладнішу систему розвитку початкового тавра. Початок цього розвитку однаково з Мітяєвичами, коло ускладнюється вписаним в нього хрестом, але потім коло з хрестом оточується різними додаваннями, що не дають безперервної лінії еволюції.

Таким чином, вважаючи остаточне вирішення питання можливим тільки після низки додаткових досліджень, Б. О. Рибakov висловив робочу

¹ Ефименко П. Е. Юридические знаки (опыт исследования по сравнительному обычному праву // ЖМНП. 1874. № 10-12. С. 58.

гіпотезу про перехід гончарної справи в давньоруському селі у спадок¹.

Наведена думка підтверджується зіставленням клейм на посуді з окремих сільських курганных груп, тобто за матеріалами невеликих ізольованих колективів, які постачали продукцію вузького кола гончарів. Що стосується поселень, то на деяких з них знайдено по кілька екземплярів тотожних тавр одного і того ж майстра, але генеалогічні лінії за ступенем ускладненості тавр виділити не вдається. Можливо, це пояснюється порівняно невеликою площею розкопок по відношенню до розмірів поселень, на яких вивчалися тавра.

На ранньогончарній кераміці тавра відсутні. З'являються вони на кераміці курганного типу і мають досить чіткий малюнок. Однак на посудинах XII-XIII ст. клейма стають менш виразними через недбале віддруковування та нечіткість негативу, що вирізався на гончарному колі. У клеймах цього періоду важко розпізнати особисті знаки, за якими можна було б розрізнити індивідуальну продукцію гончарів. Тим часом тавра зустрічаються і на посудинах XIV ст., сформованих на ручному гончарному колі. Але вони вже відсутні на виробах, виконаних на ножному гончарному колі².

До гончарних виробів належать світильники. У Середньому Подніпров'ї використовували світильники з одним або двома ярусами плоских чаш на циліндричній ніжці, у чаші поміщали гноти і наливали масло. Аналогічну форму мали і свічники. У них порожниста циліндрична ніжка височіла над чашею і служила для закріплення в ній свічки. Відомі світильники у вигляді глечика з ручкою і глухим верхом: внизу в стінці був виріз для свічки, а вище – невеликий отвір для тяги. Такі світильники на зразок ліхтарів були зручні при перенесенні їх із місця на місце³.

Декілька типів давньоруських світильників відомо з матеріалів

¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 173.

² Монгайт А. Л. Старая Рязань. Москва, 1955. С. 67.

³ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. Київ, 2006. С. 61.

розкопок на Волині. Це невеликі миски циліндричної форми з краями денців, що виступають назовні. Існували і світильники у вигляді звичайних неглибоких чашоподібних мисок. Застосовувалися також циліндричні світильники на кшталт лампадок, що підвішувалися за допомогою двох наліпних вушок і двох заціпів, через які простягався, судячи з відбитків, дріт. У денці такої лампадки кріпилося металеве вістря, на яке, очевидно, вдягалася свічка¹.

Процес виготовлення світильників, як інших керамічних виробів, складався із трьох послідовних етапів: підготовчої, творчої та закріплювальної. Кожний з цих етапів являв собою вузьке технологічне завдання. На першому етапі проводився підбір первинної сировини, її видобуток та підготовка формувальної маси. Творчий етап, який наслідував першому, заключав в собі виготовлення тіста, а в подальшому виготовлення порожнистого тіла. Після цього світильнику надавалася певна форма і проводилася механічна обробка поверхні. На третьому етапі відбувалося закріплюванням та обпалювання виробу².

При підбиранні первинної сировини давньоруські гончарі користувалися місцевими різновиди глини. При цьому вони намагалися наблизити майстерню до місця видобутку³. Однак в окремих випадках глину привозили з віддалених родовищ⁴. В подальшому відбувалася підготовка формувальної маси. Для надання стійкості керамічним світильникам давньоруські майстри використовували жорстку з різних порід каменю, як правило, гнейси, граніту, та інших. На зламах світильників жорстка виявляється за наявності гострокутних кристаликів кварцу, польового шпату та фрагментів слюди. Для збільшення вогнетривкості виробу при різких перепадах температур застосовували непластичні матеріали. В подальшому

¹ Археология Украинской ССР... С. 449.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 14.

³ Мальм В. А. Производство глиняных изделий // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Труды ГИМ. 1959. Вып. 33. С. 127.

⁴ Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. 1988. Вип. 61. С. 36–37.

зазнає значного розповсюдження формування гончарної маси без штучних домішок з використанням одного чи кількох сортів природних глин¹.

При підготовці глини для виготовлення світильників її замочували, розминали ногами й очищали від грубих природних домішок, перебираючи руками або нарізаючи тонкими шарами ниткою або стругом. Щоб підвищити якості глини і надати їй більшої однорідності та пластичності її збирали у великі купи і витримували близько року, також перед безпосереднім процесом виготовлення подібних виробів глину ретельно відмулювали².

При виготовленні глиняних світильників використовували неповний начин, тобто ніжку формували окремо від блюдця, а потім їх поєднували (рис. 25). Подібний принцип простежено з певними відмінностями в частинах, які кріпилися, при виготовленні керамічних світильників усіх чотирьох типів³.

В подальшому гончарі формували порожнисте тіло, яке утворюється після завершення денця і стінок майбутнього виробу. Воно формувалося джгутовим наліпом спірально, що добре простежується під час огляду подібного посуду. Зокрема, використання цього процесу засвідчено відбитками однієї з фаланг вказівного пальця на внутрішніх поверхнях світильників⁴.

Далі давньоруські гончарі робили формоутворення світильників на гончарному крузі, після чого приступали до поверхні. Спочатку обробка проводилася механічно (пальцями, тканиною, дерев'яним ножом), а в подальшому машинно-ручним засобом⁵.

Останнім етапом виготовлення світильників могла бути орнаментация, представлена вдавленням, прокресленою лінією та хвилястим орнаментом. Враховуючи, що світильники доволі часто взагалі були не орнаментованими, А. О. Сушко вважає, що майстри не приділяли достатньої уваги цьому виду

¹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 67-68; Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції... С. 36.

² Рисцов В. При гончарному крузі. Київ, 1987. С. 45-46.

³ Сергеева М. С. Керамічні світильники Києва // Археологія. 1995. Вип. 3. С. 127.

⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 52.

⁵ Сушко А. О. Досвід гончарної справи Київської Русі: технологія виготовлення керамічних світильників київського Подолу // Магістеріум. 2011. Вип. 45. С. 73.

діяльності¹.

Доволі рідко в Києві трапляються світильники, вкриті зеленою або жовтою поливою. Полив'яні світильники знайдені також в інших містах – Переяславі, Білгороді, Турові, але у невеликій кількості. Ймовірно, вони були дорожчими і використовувалися порівняно невеликою частиною заможних мешканців².

Таким чином, давньоруські керамічні світильники є продуктом виробництва міських гончарів. Ця категорія знахідок належить до посуду спеціального призначення. Він є масовим матеріалом і повинен розглядатися в контексті і за загальним принципом технології виготовлення керамічних виробів з урахуванням певних особливостей, притаманних лише світильникам³.

Гончарне коло, здавна відоме в причорноморських містах, у римський час просунулося вгору по Дніпру і Дністру в область полів поховальних урн, але з падінням римської культури було забуто там. Для північних областей за тисячу, а для південних за п'ятсот років до Київської Русі почалося незрозуміле досі поступове огрубіння керамічних виробів. Потовщувалися стінки, збільшувалася кількість домішок, погіршувався випал. І лише у IX ст. відбувається порівняно швидкий перехід до гончарного кола, що робить помітне поліпшення якості глиняного посуду. Можна думати, що спочатку гончарне коло виникло в західній половині українських земель, а вже звідти проникло і на схід, і на північ. У цьому переконують швидший розвиток та вдосконалення керамічних форм на заході та примітивність їх на півночі, у лісовій смузі⁴.

Введення гончарного кола означало перехід до ремісничого виробництва, перехід виготовлення горщиків із рук жінок до рук чоловіків-фахівців. У гончарній справі в IX-X ст. відбувалося те саме, що в цей час

¹ Сушко А. О. Досвід гончарної справи... С. 74.

² Петраускас А. В. Ремесла та промисли... С. 88.

³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 175.

⁴ Рисцов В. При гончарному крузі. Київ, 1987. С. 48.

відбувалося на північному сході у мідноливарній справі — заміна жіночого домашнього виробництва чоловічим ремісничим. Найважливішим чинником цієї заміни було поява великих ремісничо-торговельних селищ і князівсько-боярських дворів зі своїми вотчинним ремеслом, де виникали різні технічні нововведення.

Форма найдавнішого гончарного кола нам невідома, тому що всі частини його (можливо за винятком осі) були дерев'яні і жодного разу не були зустрінуті в розкопках¹.

Найпростіша конструкція гончарного кола така: основою кола є низька невелика лава з товстої дошки, що стоїть на двох плахах. У дошці лави прорізаний отвір для осі. На дерев'яну вісь наглухо падає велике дерев'яне коло, товщиною 2-3 см і діаметром 15-20 см. Іноді між колами під дошкою для отримання необхідного просвіту на вісь надівається масивна дерев'яна шайба. Поверх кола прикріплюється тонкий кружок меншого діаметра, на якому іноді вирізується в глиб тавро. Для того, щоб глина легше відокремлювалася від кола, останнє посипають золою та піском. При роботі на такому верстаті гончар сидить верхи на лаві і обертає коло лівою рукою, а правою формує глину (рис. 26).

Недоліки конструкції кола: 1) мала інерційна сила, внаслідок чого рух кола уривчастий і нерівномірний; не можна витягувати посудину з грудки глини, а доводиться спеціально готувати заготівлю; 2) гончар володіє лише однією рукою для формування посудини; 3) вісь повинна вільно ходити у своєму гнізді, але з цієї причини все коло неминуче коливається, що позначається на правильності формування².

В північній частині Давньоруської держави система кола для зменшення поверхні тертя створювалася нерухомою віссю і гніздом у колі, який для цієї мети складався з двох паралельних площин (гніздо тільки в нижній). Однак зменшення тертя спричинило посилення коливання кола

¹ Рисцов В. При гончарному крузі. Київ, 1987. С. 15.

² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 176.

Обидві системи ручного кола піддавалися подальшій переробці. Коло першого типу було вдосконалено додаванням дерев'яного підп'ятника, який приймав тиск кола, зменшуючи тертя, і надавав стійкість всієї системі, центруючи вісь («веретено»)¹.

Еволюція північного типу йшла дещо інакше. Дві площини кола, надіті на вісь і з'єднані спицями (або «цівками»), статечно віддалялися один від одного, чим також створювалася більша стійкість. Основною точкою опори ставала площина на нижній стороні верхнього кола. Вісь подовжувалась, і верхнє коло одягалось на неї зверху. Спиці та нижня площина не несли ніякої тяжкості і служили лише для стійкості, не дозволяючи колу коливатися. Вісь була кілком, вертикально вкопаним у землю. Гончар при роботі на такому колі сидів на особливій лавці, вищій, ніж лава архаїчного кола. Така конструкція кола дозволяла гончареві зрідка діяти ногами для прискорення руху або зупинки. Звідси залишався лише один крок до переходу на коло ножного типу².

Середньою ланкою між ручним і ножним колом було ручне коло важкого типу, діаметр якого сягав 40-50 см. Для збільшення інерційної сили коло іноді оковували залізною шиною. Верхній накладний гурток з тавром та підсипкою піску зникає. Пошуки засобів збільшення інерції свідчать про прагнення гончарів отримати безперервне обертання кола, яке за малої ваги кола недосяжно³.

Введення в справу ніг гончаря, що обертають нижню площину кола, відразу вирішило проблему безперервного обертання і звільнило обидві руки майстра. Гончарне коло при цьому зазнало наступних змін: верхнє коло стало менше, веретено довше, нижнє коло значно зростає у розмірі та вазі, стаючи маховиком усієї системи. Веретено для стійкості перехоплено у верхній частині, а нижній кінець обертається на площадці, вкопаній в землю або

¹ Мальм В. А. Производство глиняных изделий // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Труды ГИМ. 1959. Вып. 33. С. 128.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 74.

³ Каргер М. К. Древний Киев. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 413.

вбитій в підлогу¹.

Ще більше змін зазнає способу формування посуду. При виготовленні на ручному колі гончар обов'язково мав провести велику підготовчу роботу з формування основи посудини. Для цієї мети у Східній Європі та Західному Сибіру, як це з'ясовано М. В. Воєводським, застосовувалася так звана «стрічкова» техніка попереднього ліплення посудини². Глина розкочувалася на довгі валики, які трохи сплющувалися з боків і укладалися по спіралі, утворюючи тіло майбутнього горщика. При ручному ліпленні все обмежувалося згладжуванням пазів і наданням посудини необхідних опуклостей та вінця. Працюючи на ручному колі легкого типу цю заготовку з глиняної спіралі ставили на коло (попередньо посипавши коло піском для усунення прилипання), і гончар, підштовхуючи коло лівою рукою, правою рукою формував посудину, згладжував нерівності, зарівнював пази між глиняними стрічками³.

Ручне ліплення при роботі на найпростішому гончарному колі забирало у гончаря значну частину часу, але без неї майстер був безсилий сформувати посудину на колі, що повільно оберталося та рухалося нерівними поштовхами. Ніжне гончарне коло зовсім усунуло попереднє, чорнове ручне ліплення: на коло, що швидко обертається, майстер кидав шматок глини і витягував з нього посудину будь-якої форми, користуючись пластичністю глини. Підсипка піску була вже непотрібна, тому що гончар був зацікавлений у тому, щоб глиняний ком якомога щільніше сидів на колі. Готова посудина зрізалася ниткою, що залишала на дні дугоподібні сліди⁴.

Який же тип гончарного кола існував у Давньоруській державі? Продукція, отримана кожному типі кола, відрізняється цілим рядом особливих ознак:

¹ Археология Украинской ССР... С. 450.

² Воєводський М. В. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества // СА. 1936. № 1. С. 235.

³ Рисцов В. При гончарному крузі. Київ, 1987. С. 16.

⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 177.

1. Ручне коло легкого типу: а) сліди стрічкової техніки, б) поглиблення на дні від маленького гуртка, в) тавро, г) підсипання піску, д) допустима незначна асиметричність (від коливань осі і кола), особливо в тонких верхніх частинах, а також тремтіння і непаралельність орнаментальних ліній.

2. Ручне коло важкого типу: а) сліди стрічкової техніки, б) гладке дно, зрізане ниткою, в) клейма бути не може, г) підсипка відсутня, д) повна симетрія та чистота орнаментальних ліній.

3. Ніжне коло: а) немає слідів стрічкової техніки, всі інші ознаки збігаються із ручним колом важкого типу¹.

Огляд археологічної кераміки з рядових сільських городищ і курганів дає нам наступні технічні дані про виробництво глиняного посуду. Глиняне тісто – середньої якості з додаванням домішок, що отоощають: пісок, слюда, дресва. Найбільш досконалим з цих домішок був шамот, тобто товчені черепки старого посуду. Піддаючись вторинному випалюванню, дрібні зерна шамоту різко відрізняються за кольором від решти тісту. Багато давньоруських горщиків Х-ХІІІ ст. мають стрічкову структуру. У місцях з'єднання стрічок (при ліпленні заготовки) стінки горщика зазвичай тонше і легше піддаються зламу. Як сільські, так і міські горщики мають такі характерні злами під деяким кутом до площини дна². Яскравим прикладом є горщик із Вщизького городища, що датується початком ХІІІ ст. Увесь корпус горщика з гарного глиняного тіста, формованого на колі і добре обпаленого, розчленовується на кілька косих смуг по 2-3 см шириною. Ближче до донної частини ці стрічки виразніші, біля вінця непомітні зовсім. У центрі стрічки стінка горщика на 1-2 мм товща, ніж у місці скріплення двох стрічок. Спайка стрічок носить явні відбитки пальців гончаря і більш шорстка, ніж решта поверхні³.

Якщо сліди стрічкової техніки такі явні на міському виробі порівняно

¹ Петраускас А. В. Ремесла та промисли... С. 89.

² Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції... С. 37.

³ Монгайт А. Л. Старая Рязань... С. 69.

пізнього часу, то масові сільські горщики, виготовлені стрічковою технікою, менш якісні. Стрічка не завжди помітна на поверхні, тому що виразність її залежить від недбалості гончаря, але при ретельному аналізі товщини стінок, лінії дактилоскопічних відбитків і зламу вдається виявити її сліди. Одна з ознак ручного кола очевидна¹.

Звертаючи увагу на донну частину горщиків, слід відзначити, що, як правило, на дні відбивався малий кружечок, що вирізався з витесаної дошки. Краї горщика нерідко запливають за край кухля і утворюють характерний борт на дні. У цьому можна бачити ознаку ручного кола і саме легкого типу. Обов'язкова наявність піщаної підсіпки на кожному днищі є третьою ознакою ручного легкого гончарного кола.

Наявність клейм та деяке порушення симетрії вінців у цих посудин X-XI ст. довершують ознаки легкого ручного гончарного кола. У тих випадках, коли виявляються пом'яті вінця, це могло статися як при знятті горщика з кола або при сушінні його, так і безпосередньо на колі в результаті його коливань. Можливо, що детальне картографування таких випадків виявить будь-яку географічну закономірність, тоді це означатиме область поширення північних традицій виготовлення кола з найменш стійкою рівновагою².

На початку застосування гончарного кола, коли обертання було ще занадто слабким, застосовувалося вигладжування стін пучком трави. Додатковими інструментами гончаря були дерев'яні ножі або проста тріска, мокра ганчірка або шмат овчини. Лінійний та хвилястий орнамент, породження кола, що швидко обертається, витіснив у X ст. більш кропіткий прийом орнаментзації паличкою, обмотаною шнуром. Новий орнамент не вимагав жодних інструментів, крім простої лучинки³.

Випал посудин визначається по зламу та за кольором стінок. Найбільш примітивний спосіб випалу – вогнищний застосовувався в догончарну епоху.

¹ Каргер М. К. Археологические исследования... С. 25.

² Археология Украинской ССР... С. 451.

³ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 53.

При випаленні на вогнищі стінки посудин прожарюються дуже нерівномірно: з одного боку може прожаритися вся товщина стінки до червоного кольору, а протилежна стінка може залишитися чорною або почервоніла лише з зовнішнього боку. Пізніше стали обпалювати гончарні вироби в печах чи спеціальних горнах. При пічному випаленні стінки посудин прожарювалися не всю товщину, горн давав сильніший і більш рівномірний випал. Гончарні горни XII-XIII ст. на території України знайдені у Вишгороді, Білгороді, Донецькому та Райковецькому городищах. Вони відносяться до двох типів: двоярусних та горизонтальних. При двоярусної конструкції внизу знаходилася топка, відокремлена від верхньої частини (камери для завантаження посуду) горизонтальним подом з отворами для проходу гарячого повітря. В одному з горнів Донецького городища у поду замість отворів було зроблено жаропровідні канали. У горизонтальних горнах топка розміщувалася в передній частині, звідки по жаропровідних каналах гаряче повітря надходило в обпалюючу камеру. Такий горн разом із посудом, що обпалювався, відкритий у Білгороді¹.

Переважає більшість курганних посудин має тришаровий злам (червоний колір у поверхневих шарах і чорний у глибині черепка), характерний для пічного випалу. Наявність великих давньоруських печей у житлах X-XIII ст. дозволяло використовувати їх для випалу горщиків. Для більшої міцності і меншої водонепроникності посудин, їх, після вилучення з печі, іноді піддавали обварці в розчині борошна або в кислих щах – розпечену посудину занурювали в холодний розчин. Асортимент виробів сільських гончарів дуже невеликий, найпоширенішим видом «мізерних посудин» був звичайний пічний горщик – «Гърньць», добре відомий за тисячами курганних та поселенських знахідок. Тулуб горщику конічної форми з опуклими плічками і широким горлом; вінце відігнуте. Орнамент вінця нерідко дозволяє датувати горщики: у ранніх вінець слабо відігнутих з простим профілем, згодом відгин стає крутіше (це свідчить про швидше

¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... С. 175.

обертання кола), і профіль стає складніше за своїм орнаментом, з'являються борозенки, поглиблення, бортики і навіть складки. У міській кераміці ця еволюція вінця відбулася вже у Х ст.¹

Другий тип посуду – «плоски» (плоска, миска) зустрічається значно рідше, але також добре відомий по курганним матеріалам. Він нагадує горщик з іншими пропорціями – низький, широкий. Глиняні сковороди у Х ст. виходять із вживання, очевидно, витіснені залізними².

Великі посудини типу макітри іноді трапляються при розкопках, але рідко. Давня назва їх невідома. Глечики і кринки у сільській кераміці зустрічаються лише як виняток і взагалі більш характерні для міст³.

Регіональні відмінності давньоруської кераміки були невеликі. На півдні існували два типи горщиків, вироблені ще в VIII-X ст.: один – низький, широкий, з прямим горлом, інший – більш стрункий, високий, з відігнутих вінцем. Іноді трапляються горщики з кількома отворами на дні, призначені для відкидання сиру. Керамічний посуд смоленських кривичів знає переважно високі посудини звичайного типу, але іноді трапляються своєрідні горщики з горлом розтрубом⁴.

У полоцьких кривичів зустрічаються горщики з сильно опуклими плічками. Горщики в'ятицької землі зазвичай невисокі; тут частіше ніж у інших областях зустрічається плоскоподібна, широка форма горщиків. У міру просування на північ, різноманітність форм зменшується, і посудини стають менш глибокими. Такі, наприклад, горщики з костромських курганів, що нагадують деякі в'ятицькі⁵.

На прикордонні з чудським світом, у Приладожжі та Верхньому Поволжі довше існують ліпні посудини банкової форми і круглодонні, але поряд з ними зустрічаються і характерні горщики ятв'язького типу, гарного

¹ Петраускас А. В. Ремесла та промисли... С. 89.

² Каргер М. К. Древний Киев... С. 414.

³ Толочко П. П. Гончарное дело... С. 54.

⁴ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии... С. 54.

⁵ Самоквасов Д. Я. Древние города России... С. 29-31.

вироблення. Давньоруська кераміка поступово впроваджується в чудське середовище, просуваючись на північ і північний схід. Просування техніки гончарного кола на північний схід сприяло створенню проміжних форм між слов'янською та місцевою керамікою. Цікавим результатом спілкування варягів з слов'янами стало сприйняття шведами типових слов'янських форм глиняного посуду. Зокрема, в одному з найбільших шведських міст Бірці неодноразово зустрічалися горщики цілком тотожні слов'янським. Як приклад можна привести поховання № 51 (трупоспалення) із Хемлянда поблизу Бірки. Горщик має відігнуте вінце і характерний лінійно-хвилястий орнамент. Весь вигляд його повністю збігається з давньоруськими горщиками IX-XI ст. Припускати експорт слов'янських горщиків до Швеції дуже важко, швидше за все це є результатом впливу давньоруських керамічних форм на шведські¹.

При розкопках давньоруських пам'яток зрідка зустрічаються глиняні вироби, зокрема глазуровані фігурки людей, тварин, вершників на коні. Такі іграшки знайдено у Києві, на Донецькому та Військовому городищах. Найбільш цікава глазурована іграшка походить з городища біля с. Городище на Волині. Вона досить реалістично передає бородатого чоловіка, що сидить на бочці, в якій зверху і збоку є отвір для наливання і виливання рідини, очевидно, вина².

До побутових художніх виробів відносяться також глазуровані глиняні яйця, так звані писанки. Вони пустотілі і нерідко всередині їх поміщена кулька. Писанки прикрашені стилізованим рослинним орнаментом, що нагадує математичні фігурні дужки. Жовтий колір глазури нанесений по чорному або темно-коричневому фоні. Писанки були поширені по всій території Русі, але частіше зустрічаються у давньоруських містах Середнього

¹ Андрощук Ф.О. Шведська Бірка та її контакти зі Сходом // *Vita antiqua*. 1999. № 2. С.198-199.

² Шелковников Б. А. Киевская керамика X-XI вв., расписанная цветными эмалями // *СА*. 1955. Вып. 23. С. 169-182.

Подніпров'я¹.

До найбільш яскравих керамічних виробів давньоруського періоду відносяться глазуровані плитки, що застосовувалися для вимостки підлоги та облицювання стін храмів, князівських, а іноді й боярських палаців². Плитки були квадратні, прямокутні або трикутні, невеликих розмірів – зі сторонами в середньому 10-16 см. Зазвичай лицьова поверхня покрита коричневою, зеленою, жовтою або синьою глазур'ю. Частина плиток різнокольорова: на основному тлі – червонуватому, темно-коричневому або чорному – глазур'ю ж нанесено орнамент жовтого (іноді з бронзовим відтінком), білого (молочного), синього або зеленого кольору. Нерідко візерунок, як і на писанках, нагадує стилізовані рослини у вигляді рядів математичних фігурних дужок. На інших плитках візерунок утворює хвилясті лінії, петлі і кільця з точками посередині³.

Плитки були поширені по всій території Русі, причому знаходять їх головним чином у містах. Найбільш високохудожні зразки багатобарвних глазурованих плиток походять з Білгорода⁴.

Давньоруська кераміка, зокрема гончарний посуд, на ранньому етапі історії Русі в технологічному відношенні істотно не відрізнялася від західнослов'янської. До XII ст. вона стає більш досконалою, набуваючи самобутніх рис, характерних для Давньої Русі. Виготовлення керамічних виробів з барвистою різнобарвною глазур'ю було унікальним досягненням давньоруського художнього ремесла. Частина керамічних виробів, судячи з знахідок писанок у Швеції та Польщі, експортувалася в інші країни⁵.

Завершуючи огляд розвитку керамічного виробництва у слов'ян доби Давньоруської держави, слід зазначити, що воно головним чином розвивалося за традиціями раннього середньовіччя. Це мало яскраве

¹ Болсуновский К. В. Писанки как предмет языческого культа. Киев, 1909. С. 21-50.

² Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. Warszawa, 2014. S. 75.

³ Каргер М. К. Древний Киев... С. 415.

⁴ Петраускас А. В. Ремесла та промисли... С. 90.

⁵ Арне Т. Швеция и Восток: Археологические исследования взаимоотношений Швеции и Востока в эпоху викингов. Москва, 2023. С. 67-69.

вираження у формах керамічного комплексу, представленого в першу чергу горщиками, а також в орнаментації лінійним і хвилястим орнаментом. В той же час, майже повністю зникає такий вид керамічного посуду, як миски та сковорідки, які становили значний відсоток у носіїв слов'янських культур попереднього етапу. Продовжуючи традиції керамічного виробництва райковецької культури, слов'яни в цей період починають виготовляти поливаний посуд, різного роду світильники та керамічну плитку. При цьому в даний період керамічний посуд основним чином вимовлявся на гончарному колі.

Висновки

Незважаючи на те, що кераміка є одним із найбільш чисельним археологічних матеріалів які зустрічаються на різноманітних середньовічних пам'ятках України, спеціальних наукових робіт присвячених дній проблематиці не так і багато. Зокрема, ми можемо зазначити, що на сьогоднішній день ми маємо лише одну узагальнюючу монографію О. А. Бобринському присвячену найважливішим загальним проблемам розвитку гончарства в населення Східної Європи. Існують також праці археологів (І. П. Русанової, В. О. Петрашенко, Б. О. Рибаківа, Б. А. Шрамка, В. В. Сирди та інших), в яких розглядаються керамічні матеріали з окремих пам'яток якихось археологічних культур, чи окремих регіонів сучасної України періоду середньовіччя. Розглянуті в нашій роботі матеріали дають можливість стверджувати, що наявна джерельна база є репрезентативною, а чисельні сучасні методи та методологія вивчення середньовічної кераміки постійно покращуються.

Найбільш ранні керамічні комплекси на території сучасної України датуються V-VII ст. н. е. й представлені в матеріалах із розкопок колочинської, пенківської та корчакської слов'янських археологічних культур, які в подальшому поступово трансформуються в культуру Київської Русі.

Розглядаючи розвиток кераміки раннього етапу середньовіччя Лівобережної України, слід зазначити, що найменше в цьому відношенні вивчені матеріали колочинської культури V-VII ст. н. е., пам'ятки якої репрезентують лише її південний ареал. Кераміка її носіїв виключно ліпна й представлена головним чином горщиками. Значно краще вивчена кераміка волинцівської VII-VIII ст. н. е. та роменської VIII-X ст. н. е. культур, носіїв яких вважають літописними сіверянами. Ліпна кераміка продовжує домінувати в цей час, але з кінця існування волинцівської культури з'являється й гончарний посуд процентний склад якого питомо збільшується

в роменський період сіверянської історії. В першу чергу це стосується горщиків, але слов'яни в цей час доволі розширюють асортимент посуду до складу якого входили миски, пательні та інші керамічні форми. Відомі на роменських пам'ятках і залишки гончарних горнів. Значну територію Лівобережжя України в добу раннього середньовіччя займали різноетнічні носії салтівської культури VIII-X ст. н. е. У них, на відміну від сіверян, переважав різноманітний (горщики, глечики, кобушки тощо) гончарний посуд, хоча зустрічається ліпний. Значну долю на могильниках і поселеннях салтівців становила імпортна кримська кераміка.

На відміну від Лівобережжя, в ранній середньовічний період населення Правобережної України було представлено виключно слов'янськими археологічними культурами. Однією з них була пеньківська культура V-VII ст. Керамічний посуд знайдений на її пам'ятках був представлений виключно ліпними формами серед яких переважали горщики та сковорідки. Тим же часом, що й пеньківська культура датуються пам'ятки корчацької культури. Однак, цим слов'янам, яких пов'язують зі склавінами, на пізньому етапі існування культури вже було відоме гончарне коло. За своїм асортиментом керамічний посуд був схожий з пеньківським. Як асортимент так і кількість гончарного посуду (при цьому ліпний посуд використовувався досить в значній мірі) розширюється на Правобережній Україні в часи існування райковецької культури VIII-IX ст., яка була генетично пов'язана з попередньою корчацькою культурою. При цьому, основною формою посуду у носіїв райковецької культури, як і в усіх слов'ян були горщики. Важливо зазначити, що керамічний посуд, який виготовляли райковецькі гончарі за всіма ознаками мав своє продовження в кераміці Київської Русі.

Давньоруська кераміка головним чином продовжувала розвиватися за традиціями слов'янських раннього середньовіччя. Зокрема, це яскраво проявляється в орнаментатії посуду хвилястим і лінійним орнаментом та у формах керамічного комплексу в якому переважали горщики різного виду. Однак, деякі форми, які широко використовувалися в ранньому

середньовіччі, зокрема сковорідки, зникають. Керамічний посуд в давньоруську добу переважно виготовлявся на гончарному колі й обпалювався в горнах. Розширився й асортимент керамічних виробів. Гончарі цього часу починають виготовляти світильники, іграшки, поливаний посуд та керамічну плитку.

В підсумку слід зазначити, що впродовж всього періоду середньовіччя керамічне виробництво у населення України займало важливе місце в господарстві й поступово покращувалося.

Список використаних джерел та літератури

1. Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях поселений салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. Харьков, 1969. 30 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. spr. 8).
2. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северскодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. Харьков, 1957. 22 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 1. spr. 7a).
3. Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 году. Харьков, 1958. 20 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 1. spr. 8б).
4. Аксенов В. С. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце. Харьков: Рожко С.Г., 2017. 189 с.
5. Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // *Vita antiqua*. 2003. № 5-6. С. 179-191.
6. Андросчук Ф. О. Шведська Бірка та її контакти зі Сходом // *Vita antiqua*. 1999. № 2. С.194-205.
7. Арне Т. Швеция и Восток: Археологические исследования взаимоотношений Швеции и Востока в эпоху викингов. Москва: ИА РАН, 2023. 296 с.
8. Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону. Москва: ИГАИМК, 1935. 118 с.
9. Археологічна спадщина О. С. Федоровського. Уклад. В. В. Скирда. Львів: Растр-7, 2024. 320 с.
10. Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 3. 573 с.
11. Аулих В. В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // *МИА*. 1963. № 108. С. 366-381.
12. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ: Наукова думка, 1972. 124 с.

- 13.Беляева С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII-XIV ст. // Археологія. 1979. Т. 31. С. 36-45.
- 14.Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ: Наукова думка, 1972. 244 с.
- 15.Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 38-56.
- 16.Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев: Наукова думка, 1988. 162 с.
- 17.Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
- 18.Баран В. Д., Некрасова А. Н. Славянские поселения у с. Рашков на Днестре // АО 1977 г. Москва, 1978. С. 294-295.
- 19.Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев: Наукова думка, 1990. 165 с.
- 20.Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.
- 21.Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 28-44.
22. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 54-65.
- 23.Березовець Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22.
- 24.Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208.
- 25.Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 47-67.
- 26.Березовець Д. Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 58-71.

- 27.Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // Slovenska archeologia. 1957. Vol. 2. С. 435-455.
- 28.Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Москва: Наука, 1978. 272 с.
- 29.Болсуновский К. В. Писанки как предмет языческого культа. Киев, 1909. 52 с.
- 30.Валентин Миколайович Даниленко. Життя археолога / Упоряд. М. В. Даниленко. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 256 с.
- 31.Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52.
- 32.Виногородська Л. І. Середньовічні городища на Волині та Поліссі // АДІУ. 2013. Вип. 11. С. 15-22.
- 33.Воеводский М. В. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества // СА. 1936. № 1. С. 234-243.
- 34.Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Труды XI АС в Киеве. Москва, 1901. Т. 1. С. 354-359.
- 35.Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев: Изд-во АН УССР, 1950. 149 с.
- 36.Гончаров В. К. Розкопки древнього Любеча // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 132-141.
- 37.Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. 1963. № 108. С. 283-306.
- 38.Горбаненко С. А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 114-135.
- 39.Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград: Наука, 1981. 133 с.
- 40.Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула: Гриф, 2000. 263 с.
- 41.Гупало В. Д. Раннесредневековые гончарные клейма // РА. 2001. № 1. С. 27-36.

- 42.Довженко В. Й. Археологічні розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 251-269.
- 43.Дяченко Д. Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї // АДІУ. 2021. Вип. 3 (40). С. 155-168.
- 44.Ефименко П. Е. Юридические знаки (опыт исследования по сравнительному обычному праву // ЖМНП. 1874. № 10-12. С. 43-61.
- 45.Жук Б. К. Керамічний пам'яток Київського дитинця. Київ, 1930. 42 с.
- 46.Ильинская В. А. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской Лесостепи // Славяне и Русь. Москва, 1968. С. 41-53.
- 47.Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. 1988. Вип. 61. С. 35–39.
- 48.Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Львов: Изд-во АН УССР, 1950. 252 с.
- 49.Каргер М. К. Древний Киев. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. Т. 1. 579 с.
- 50.Колода В. В. Харківська школа хозарознавства: створення, діяльність у роки незалежності, сучасні проблеми та перспективи // Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті доктора історичних наук, професора В. Я. Білоцерківського (Харків, 29 березня 2024 р.) / за заг. ред. О. С. Гончарової. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2024. С. 177-194.
- 51.Котигорошко В. Г. Новые данные в изучении древней истории славян Закарпатья // Slovenska archeologia. 1977. Vol. 1. С. 81-99.
- 52.Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. // СА. 1979. № 2. С. 32-41.
- 53.Красильников К. И. гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. 1976. № 3. С. 257-278.

- 54.Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. 1981. № 4. С. 110-125.
- 55..Кухаренко Ю. В. Славянские древности V-IX вв. на территории Припятского Полесья // КСИИМК. 1955. Вып. 57. 1955. С. 33-38.
- 56.Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 53 с.
- 57.Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. 1962. Т. 12. С. 3-56.
- 58.Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 174-181.
- 59.Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 234-242.
- 60.Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 87-100.
- 61.Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м. Полтави // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 58-75.
- 62.Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 285-306.
- 63.Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 85-150.
- 64.Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. Москва; Ленинград: Наука, 1958. 328 с.
- 65.Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.
- 66.Ляпушкин И. И. Славянские памятники второй половины I тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны // КСИИМК. 1959. Вып. 74. С. 82-100.
- 67.Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. 1961. № 104. 215 с.

- 68.Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 404-457.
- 69.Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 117-156.
- 70.Макаренко Н. Е. Материалы по археологии Полтавской губернии // Труды ПУАК. Полтава, 1908. Вып. 5. С. 47-63.
- 71.Макаренко Н. Е.Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917. 105 с.
- 72.Макаренко Н. Е. Городище Монастирище // Науковий збірник за рік 1924. Киев, 1925. Вип. 19. С. 1-23.
- 73.Макарова Т. Н. Поливная керамика в Древней Руси. Москва: Наука, 1972. 20 с.
- 74.Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII-XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. 1980. Вип. 33. С. 3-20.
- 75.Малевская М. В. К вопросу о керамике галицкой земли X-XIII вв. // КСИА АН СССР, 1969. Вып. 120, С. 3-14.
- 76.Мальм В. А. Производство глиняных изделий // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Труды ГИМ. 1959. Вып. 33. С. 122-131.
- 77.Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1965. 123 с.
- 78.Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа. 1985. 147 с.
- 79.Міхеев В. К., Приходнюк О. М. Пенківське поселення Суха Гомільша // Археологія. 1985. Вип. 54. С. 75-82.
- 80.Мовчанівський Т. Райковецьке городище XI-XIII ст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929-1934 рр.) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. 1935. Кн. 5-6. С. 125-176.
- 81.Монгайт А. Л. Старая Рязань. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 228 с.

82. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII АС. Харьков. 1902. Т. 1. С. 82-97.
83. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 180 с.
84. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. Київ: Наукова думка, 1992. 140 с.
85. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. Київ: Арата, 2006. 200 с.
86. Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тыс. н. э. (по материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье) // МИА. 1963. № 108. С. 209-233.
87. Петров В. П. Памятники корчаковского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко) // МИА. 1963. № 108. С. 16-38.
88. Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. 197 с.
89. Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. 364 с.
90. Погоральський Я. Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету // АДЛУ. 2005. Вип. 8. С. 133-151.
91. Покровська Е. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселення VI-VII ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. 1971. Вип. 2. С. 94-109.
92. Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середньовічні пам'ятники України. Київ, 1971. Вип. 1. С. 128-142.
93. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). Київ: Наукова думка, 1975. 154 с.
94. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ: Наукова думка, 1980. 150 с.
95. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.

96. Рафалович И. А. Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у с. Селиште // Археологические исследования в Молдавии 1968-1969 гг. Кишинев, 1972. С. 122-142.
97. Рисцов В. При гончарному крузі. Київ: Молодь, 1987. 184 с.
98. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом. Москва: Наука. 1973. 100 с.
99. Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Москва: Наука, 1976. 220 с.
100. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. Москва: Наука, 1984. 88 с.
101. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
102. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Москва: Наука, 1982. 591 с.
103. Самоквасов Д. Я. Древние города России. Санкт-Петербург, 1873. 165 с.
104. Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 225-235.
105. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. Москва: Синодальн. тип., 1908. 119 с.
106. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва: Синодальн. тип., 1916. 134 с.
107. Сарачев И. Г. К построению типологии древнерусской круговой керамики на основе изменений технологии формовки венчика // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. Москва, 1990. С. 161-165.
108. Седов В. В. Славяне Берхнего Поднепровья и Подвинья. Москва: Наука, 1970. 200 с.
109. Семенов-Зусер С. А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1949 р. // АП УРСР. 1949. Т. 1. С. 112-135.

110. Семенов-Зусер С. А. Дослідження салтівського могильника // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 271-284.
111. Сергеева М. С. Керамічні світильники Києва // Археологія. 1995. Вип. 3. С. 125-134.
112. Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии // МАР. 1902. Вып. 28. 102 с.
113. Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Археологічні дослідження пам'яток раннього середньовіччя на території Канівського природного заповідника: історія, здобутки, перспективи // АДПУ. 2010. Вип. 1. С. 226-237.
114. Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 58-68.
115. Скирда В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого. Харків; Котельва:ХНУ імені В.Н. Каразіна; Майдан, 2021. С.110-120.
116. Скирда В. В., Нестеренко. М. С. Глиняные кружки салтовского могильника Красная Горка // История. Общество. Полтика. Брянск. 2017. № 2, 2. С. 54-64.
117. Скирда В., Скирда І. Археологічні дослідження Євгена Трифільєва й Олександра Покровського // МДАПВ. 2021. Вип. 25. С. 288-298.
118. Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // Раматку archeologii. 1960. № 1. С. 222-238.
119. Станкевич Я. В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 50-71.
120. Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснесько в 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 379-394.
121. Суханов Е. В. Лощеная керамика Ржевского могильника салтово-маяцкой культуры // КСИИМК. 2020. Вып. 259. С. 267-281.

122. Суханов Є. В. до дискусії щодо етнічних маркерів у кераміці салтово-маяцької культури за матеріалами Північного кавказу // Міхеєвські читання. Харків, 2021. Вип. 2. С. 92-104.
123. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев: Наук. думка, 1975. 165 с.
124. Сухобоков О. В. Левобережье Днестра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1984. С. 103-176.
125. Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.
126. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Керамический комплекс Опошнянского городища // Археологические исследования на Полтавщине. Полтава, 1990. С. 87-94.
127. Сушко А. О. Досвід гончарної справи Київської Русі: технологія виготовлення керамічних світильників київського Подолу // Магістеріум. 2011. Вип. 45. С. 70-74.
128. Сымонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // Slavica antiqua. 1975. Vol. 22. С. 17-28.
129. Телегин Д. Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. // КСИАУ. 1962. Вып. 12. С. 13-17.
130. Телегін Д. Я., Беляєва С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. 1975. Вип. 18. С. 95-107.
131. Тесленко І. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. // Наукові записки Науково-дослідницької катедри історії української культури. 1927. № 6. С. 353-356.
132. Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. э. Киев, 1985. С. 91-112.
133. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев: Наукова думка, 1984. 124 с.

134. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ: Наукова думка, 1976. 176 с.
135. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1972. 219 с.
136. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 45-60.
137. Толочко П. П. Древний Киев. Киев: Наукова думка, 1983. 397 с.
138. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. 1947. Вип. 1. С. 123-140.
139. Третьяков П. Я. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Ленинград: Наука, 1966. 291 с.
140. Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки // СА. 1969. № 4. С. 78-90.
141. Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Ленинград: Наука, 1970. 156 с.
142. Узянов А. А. Динамика технологического стереотипа в орнаментации роменской керамики // Естественные науки и археология в изучении древних производств. Москва, 1982. С. 123-131.
143. Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья // СА. 1961. № 3. С. 187-201.
144. Хавлюк П. И. Славянские поселения VIII-IX вв. на Южном Буге // АСГЭ. 1962. № 4. С. 116-126.
145. Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. 1963. № 108. С. 320-350.
146. Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 181-215.
147. Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // Волино-подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 279-286.

148. Филипчук М., Филипчук А. Пліснеське городище у світлі нових досліджень // Пліснеські старожитності. Львів, 2017. Вип. 2. С. 7-17.
149. Флеров В. С. Распространение лощеной керамики на территории салтово-маяцкой культуры // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 170-181.
150. Шелковников Б. А. Киевская керамика X-XI вв., расписанная цветными эмалями // СА. 1955. Вып. 23. С. 169-182.
151. Шовкопляс А. М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве // МИА. 1963. № 108. С. 138-144.
152. Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение в Киеве // АО 1969 г. Москва, 1970. С. 266-267.
153. Шовкопляс А. М. Раскопки на Оболони в Киеве // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 457-358.
154. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1962. 404 с.
155. Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури // Учені записки. Харків, 1959. Труды історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького. Т. 7. С. 241-267.
156. Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. № 176. С. 102-128.
157. Шрамко Б. А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины (Харьковская область). Киев: Наукова думка, 1977. 155 с.
158. Юренко С. П. Исследование раннеславянского поселения у с. Волинцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327-328.
159. Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград: Наука, 1979. 164 с.
160. Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919-1934). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. 368 с.

161. Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 2010. 784 p.
162. Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. Warszawa: Książka i Wiedza, 2014. 311 s.

ДОДАТКИ

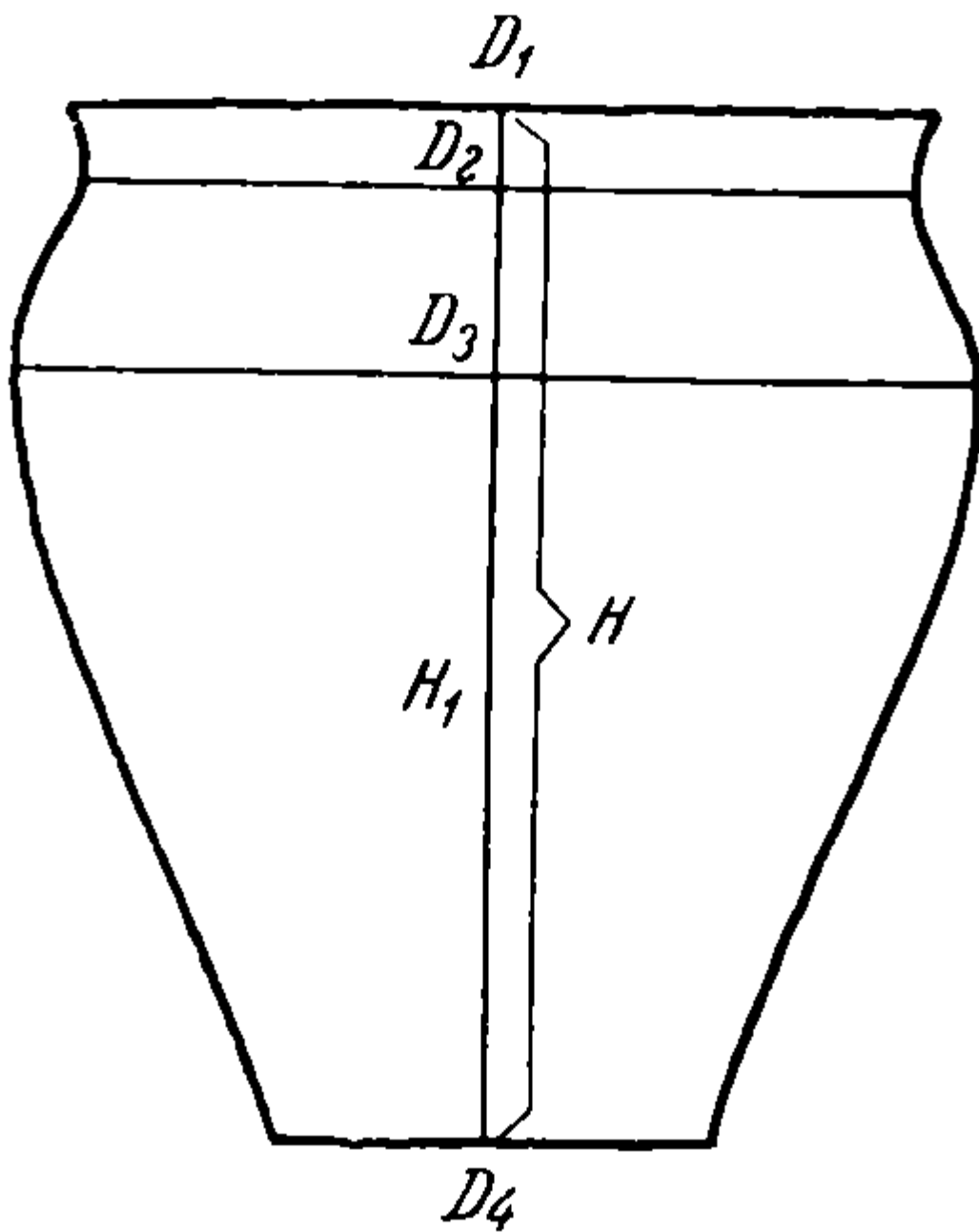

Рис. 1. Позначення основних вимірів посуду (за І. П. Русановою).

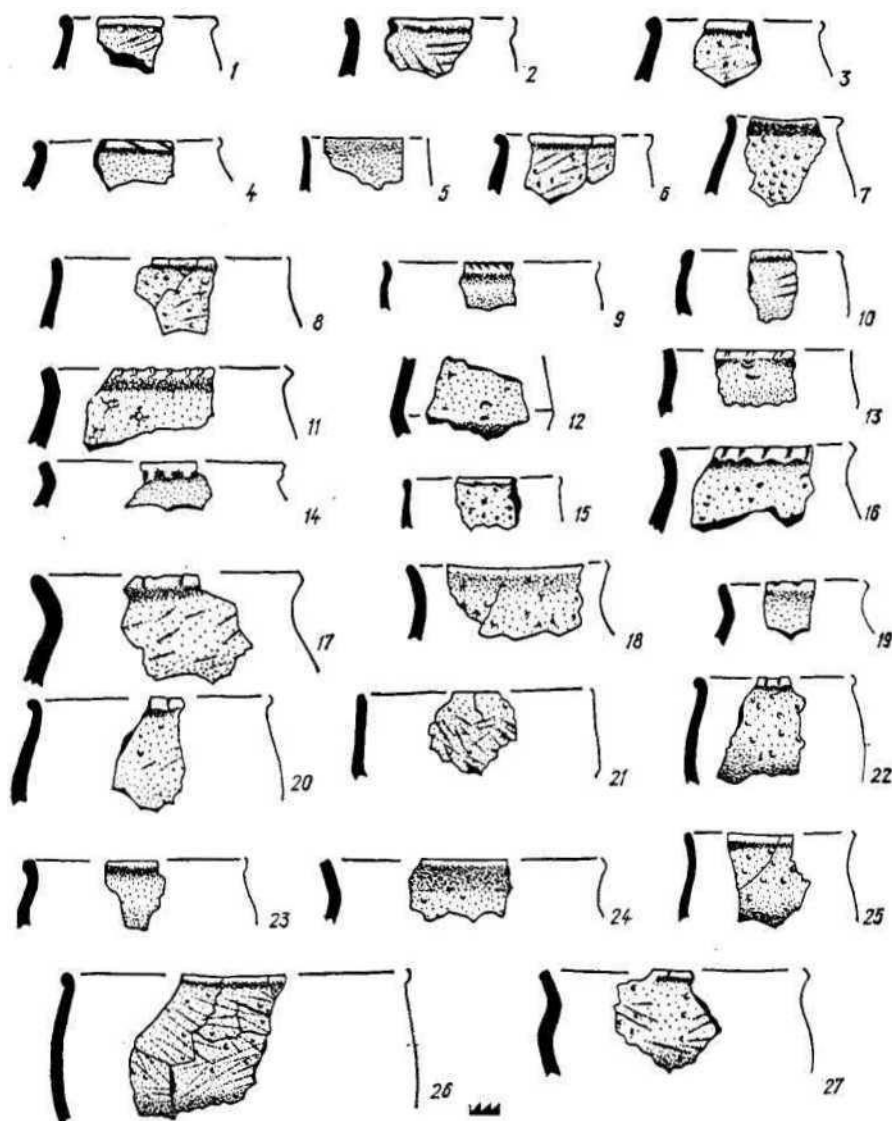

Рис. 2. Ліпна кераміка з поселення Курган Азак (за О. В. Сухобоковим).

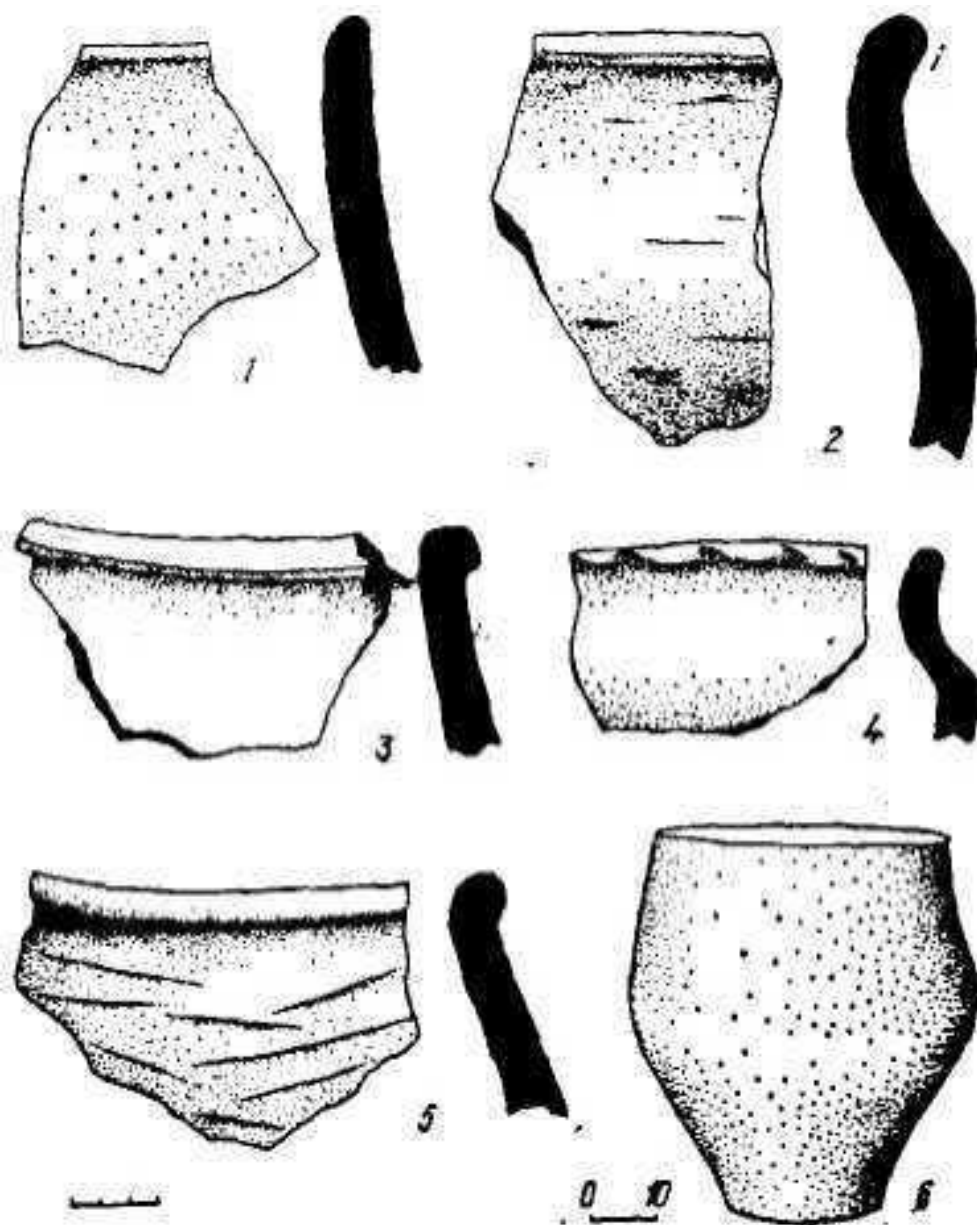

Рис. 3. Кераміка с поселення в ур. Макча (за О. В. Сухобоковим).

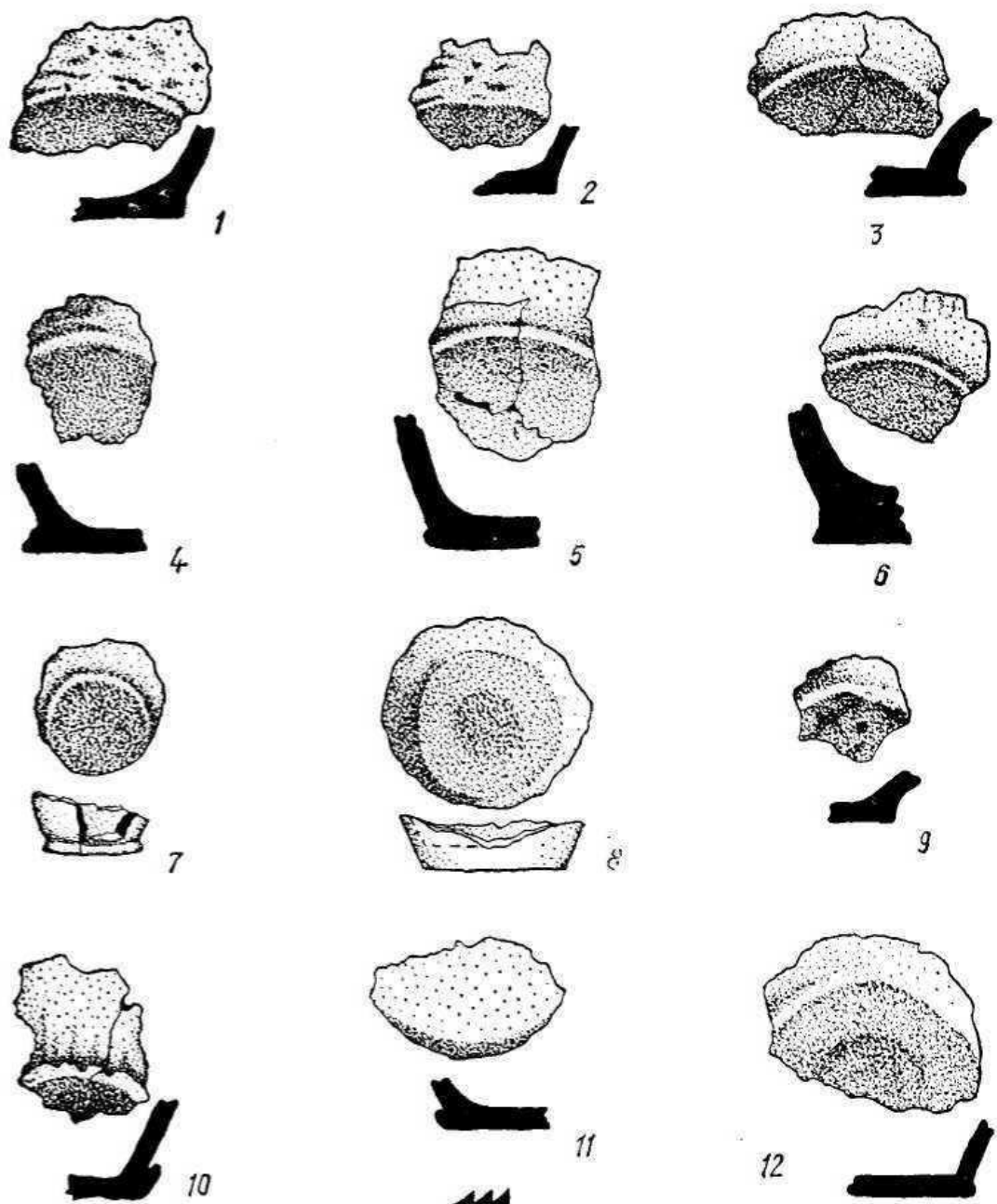

Рис. 4. Керамічні деньця з поселення Курган Азак (за О. В. Сухобоковим).

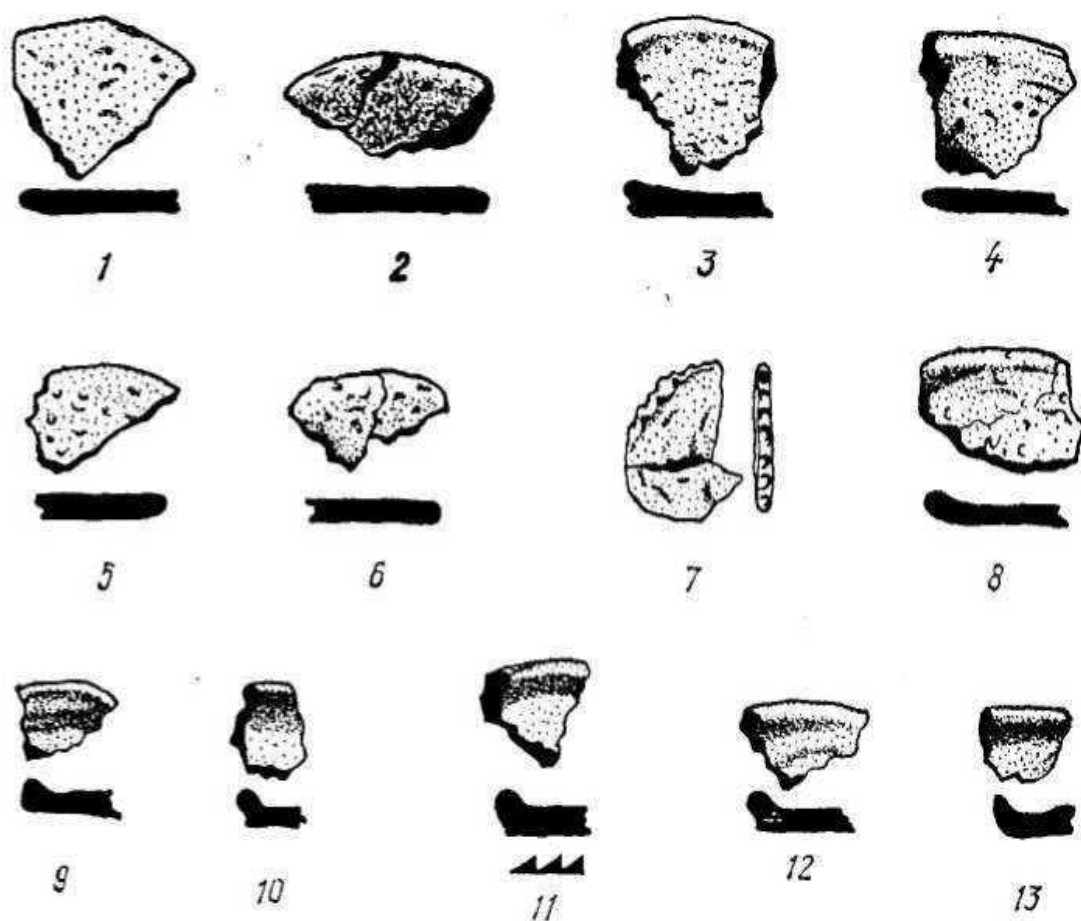

Рис. 5. Керамічні вироби з поселення Курган Азак (за О. В. Сухобоковим).

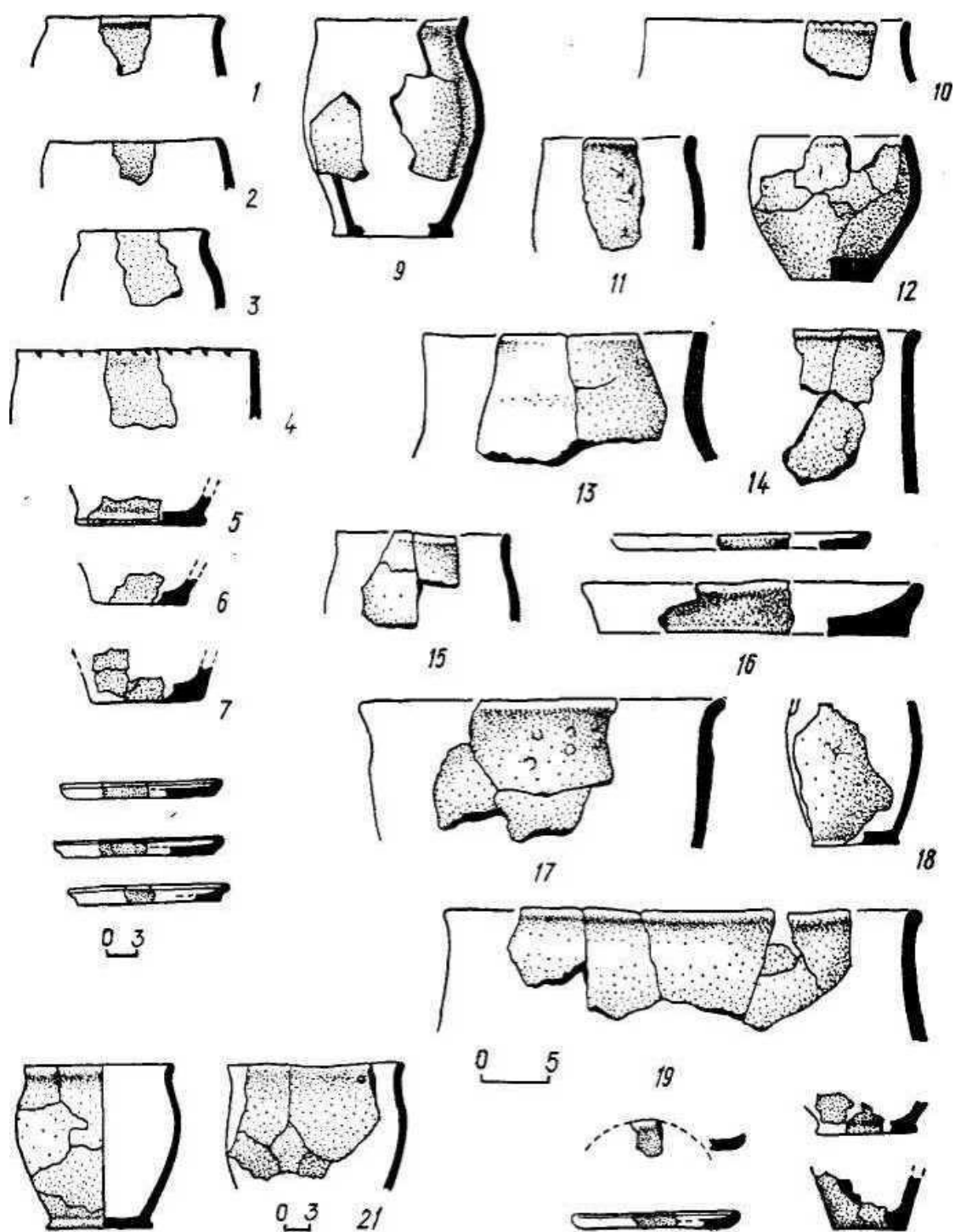

Рис. 6. Кераміка ранньосередньовічних поселень Подесення (за О. В. Сухобоковим).

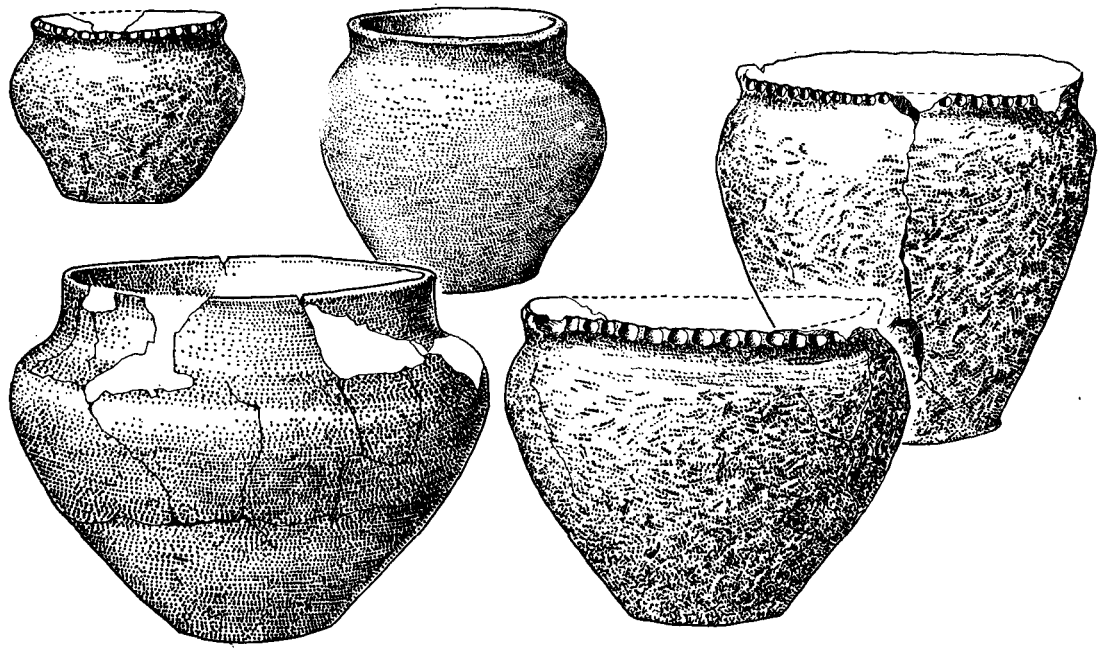

Рис. 7. Кераміка волинцевської культури (за Д. Т. Березовцем).

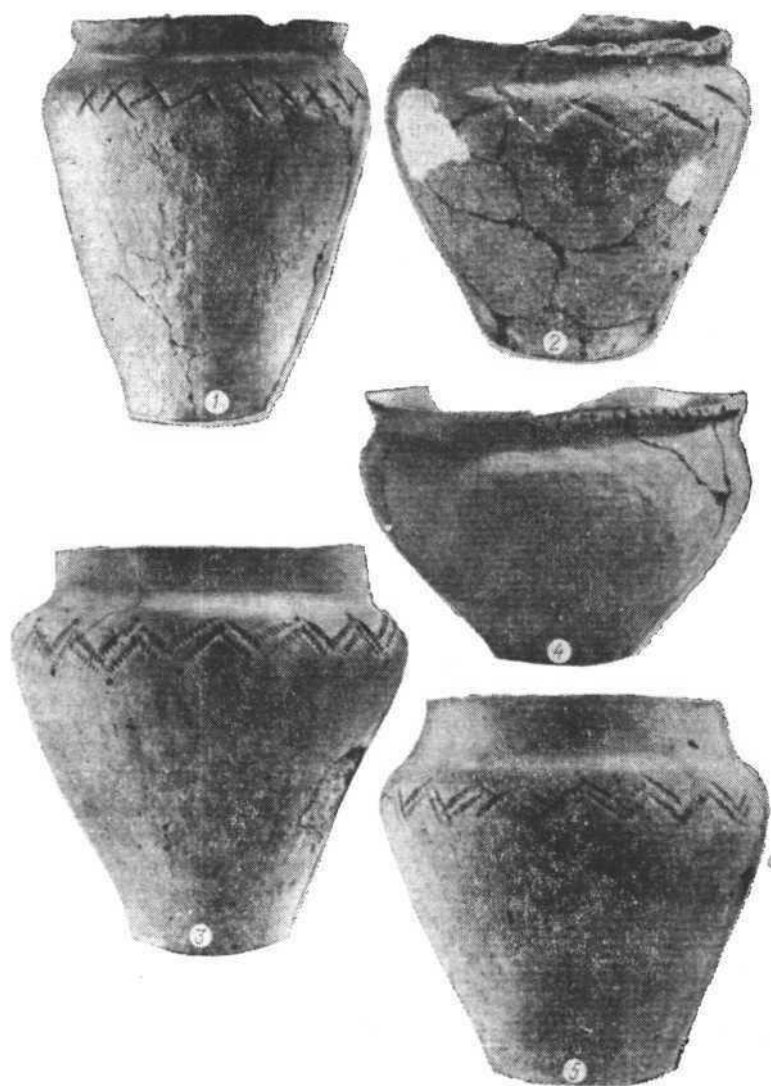

Рис. 8. Горщики роменської культури (за О. В. Григорьевим).

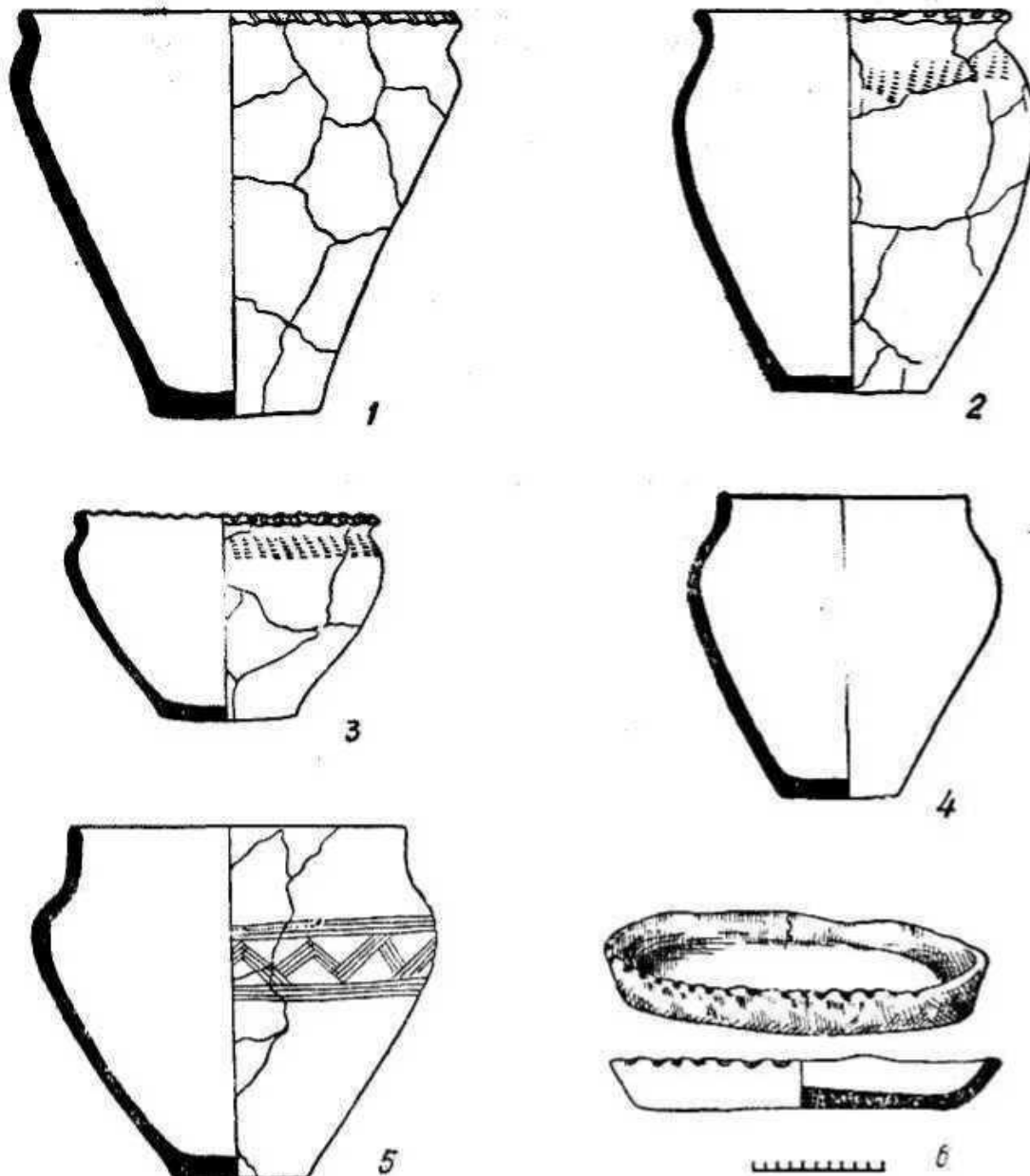

Рис. 9. Посуд роменської культури (за Д. Т. Березовцем).

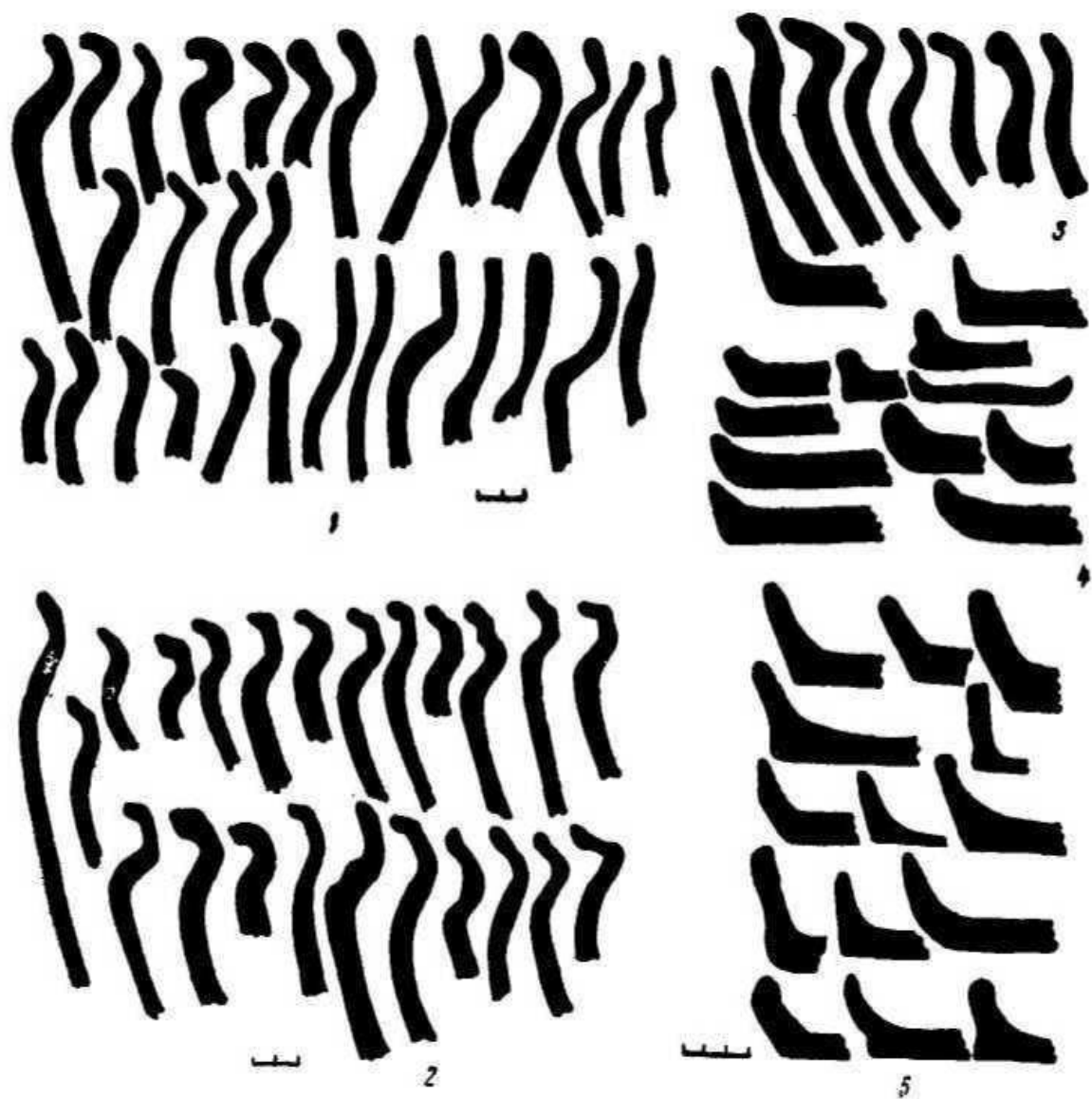

Рис. 10. Профілі посуду роменської культури (за О. В. Сухобоковим).

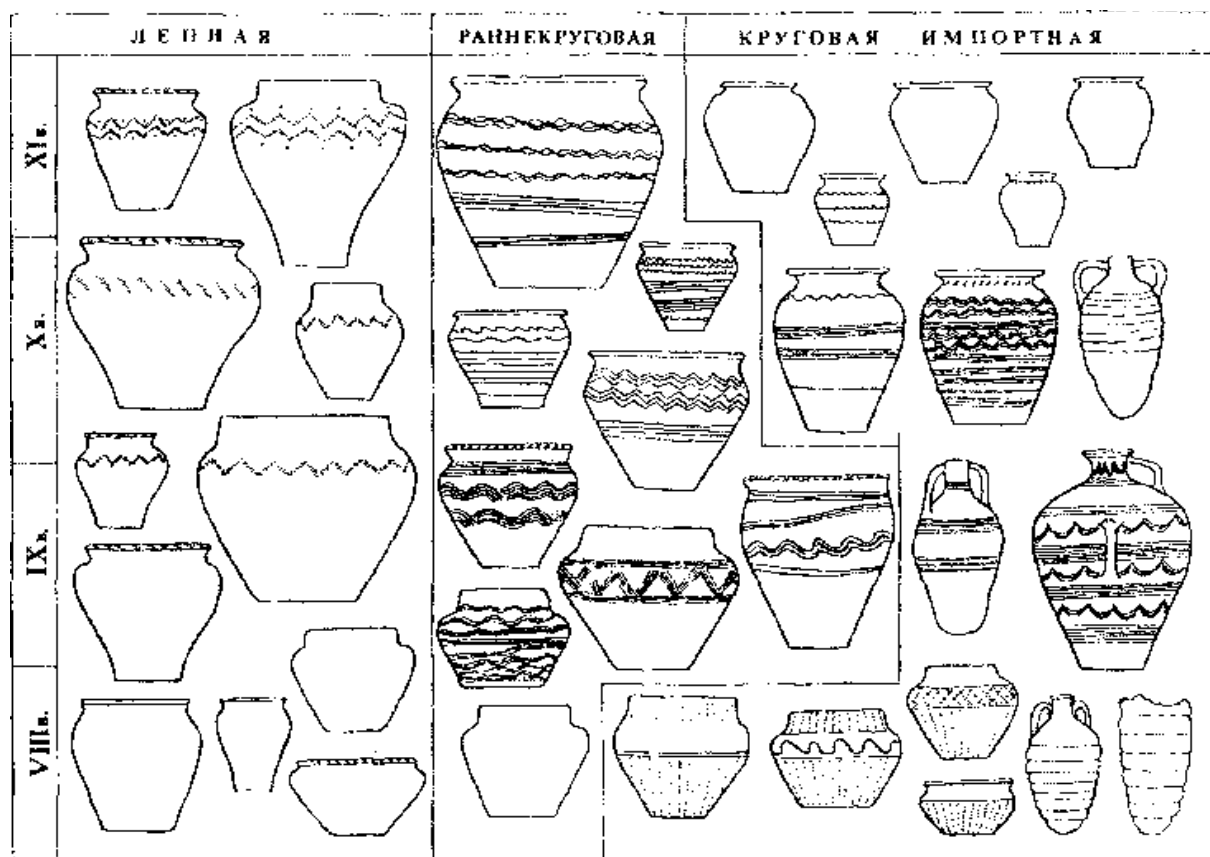

Рис. 11. Схема розвитку роменської кераміки (за О. В. Григорьєвим).

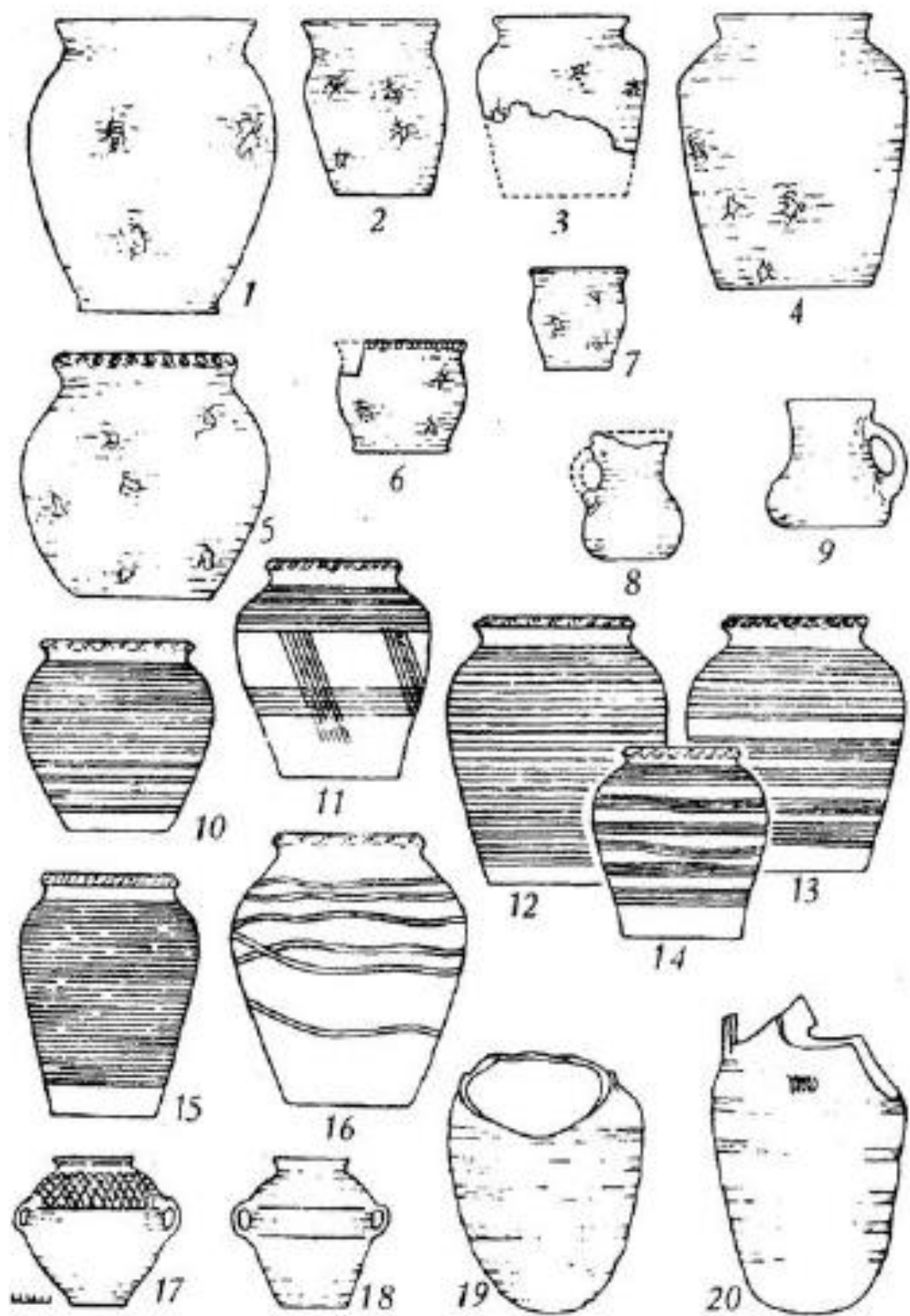

Рис. 12. Кераміка Сухогомольшанського могильника (за В. К. Міхєєвим).

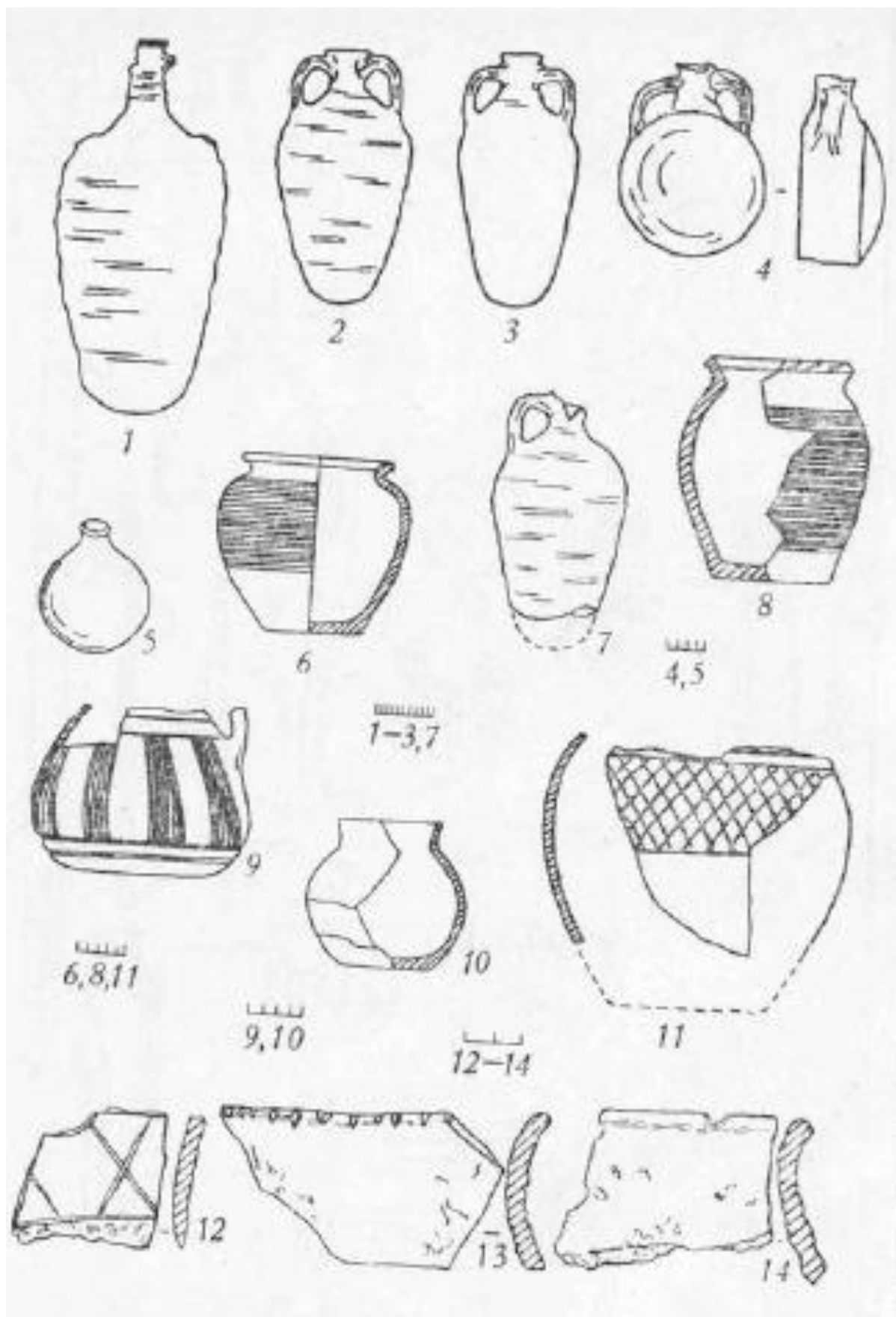

Рис. 13. Кераміка з городищ Маяки та Сидорова (за В. К. Міхеевим).

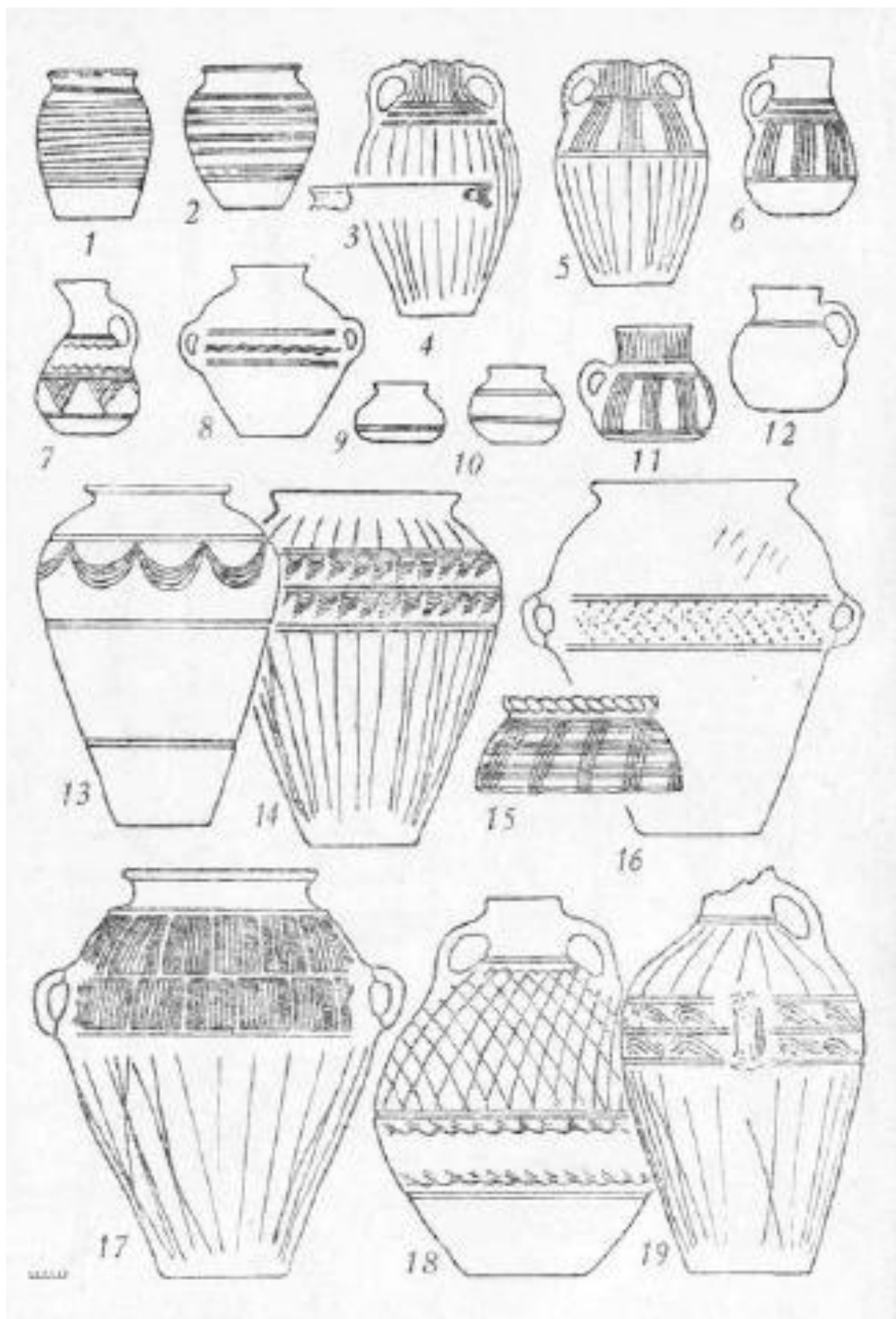

Рис. 14. Гончарна кераміка з городища Маяки (за В. К. Міхєєвим).

Типы		Варианты				
		1	2	3	4	5
I	A					
	Б					
II						
III						
IV						
V						
VI						

Рис. 15. Основні форми ліпної кераміки корчацької культури (за В. Д. Бараном).

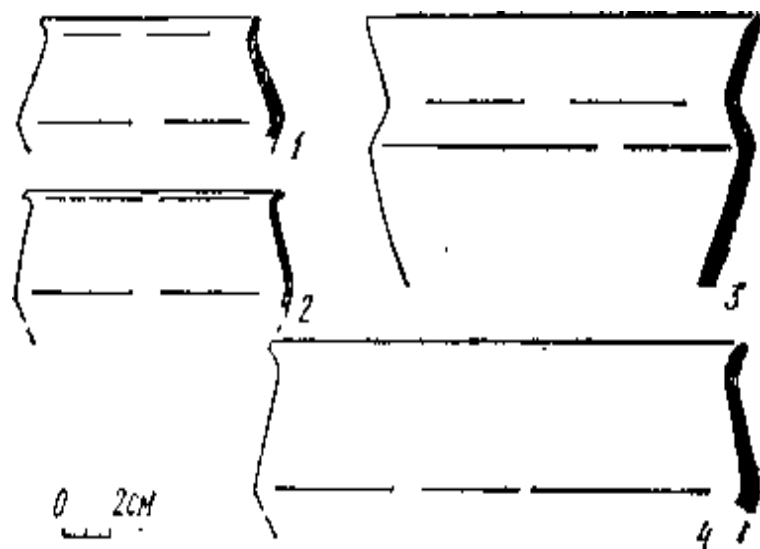

Рис. 16. Ліпні миски корчацької культури з поселення Рашків III (за В. Д. Бараном).

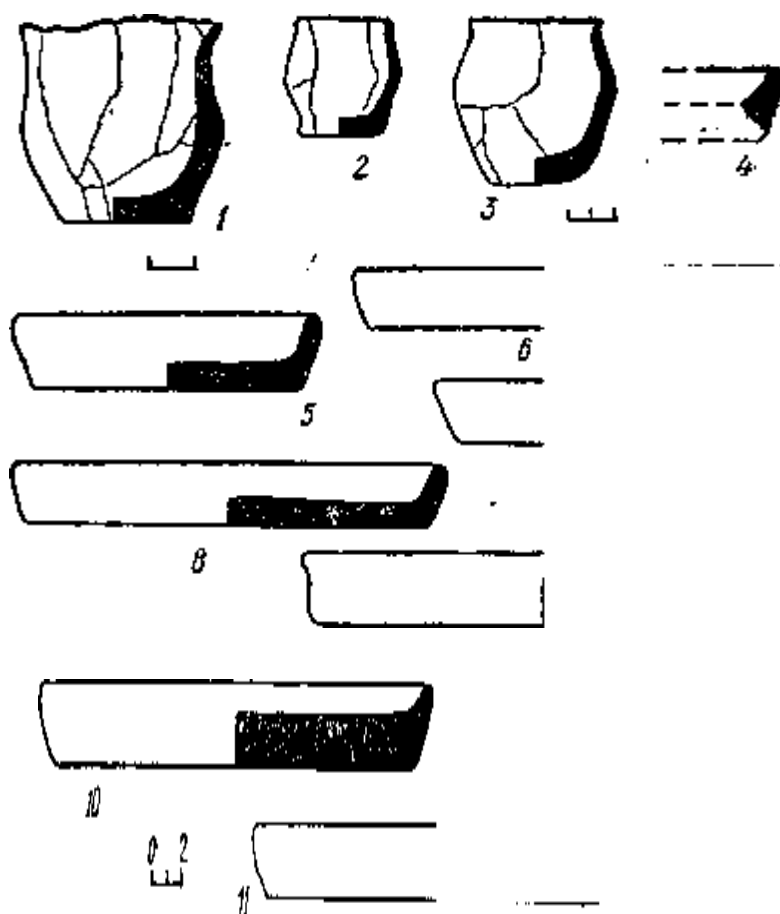

Рис. 17. Мініатюрні сосуди та сковорідки корчацької культури (за В. Д. Бараном).

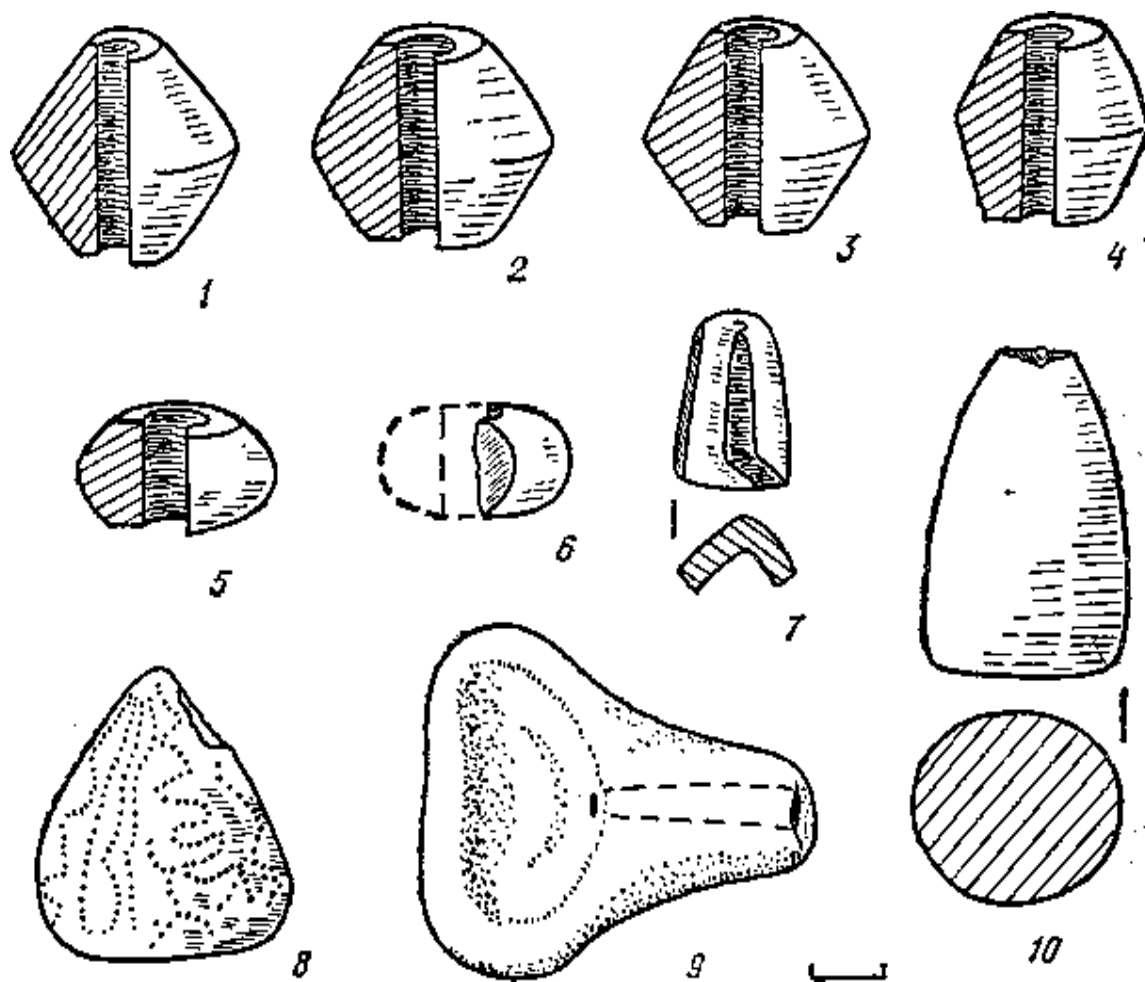

Рис. 18. Гліняні корчацької вироби корчацької культури (за В. Д. Бараном).

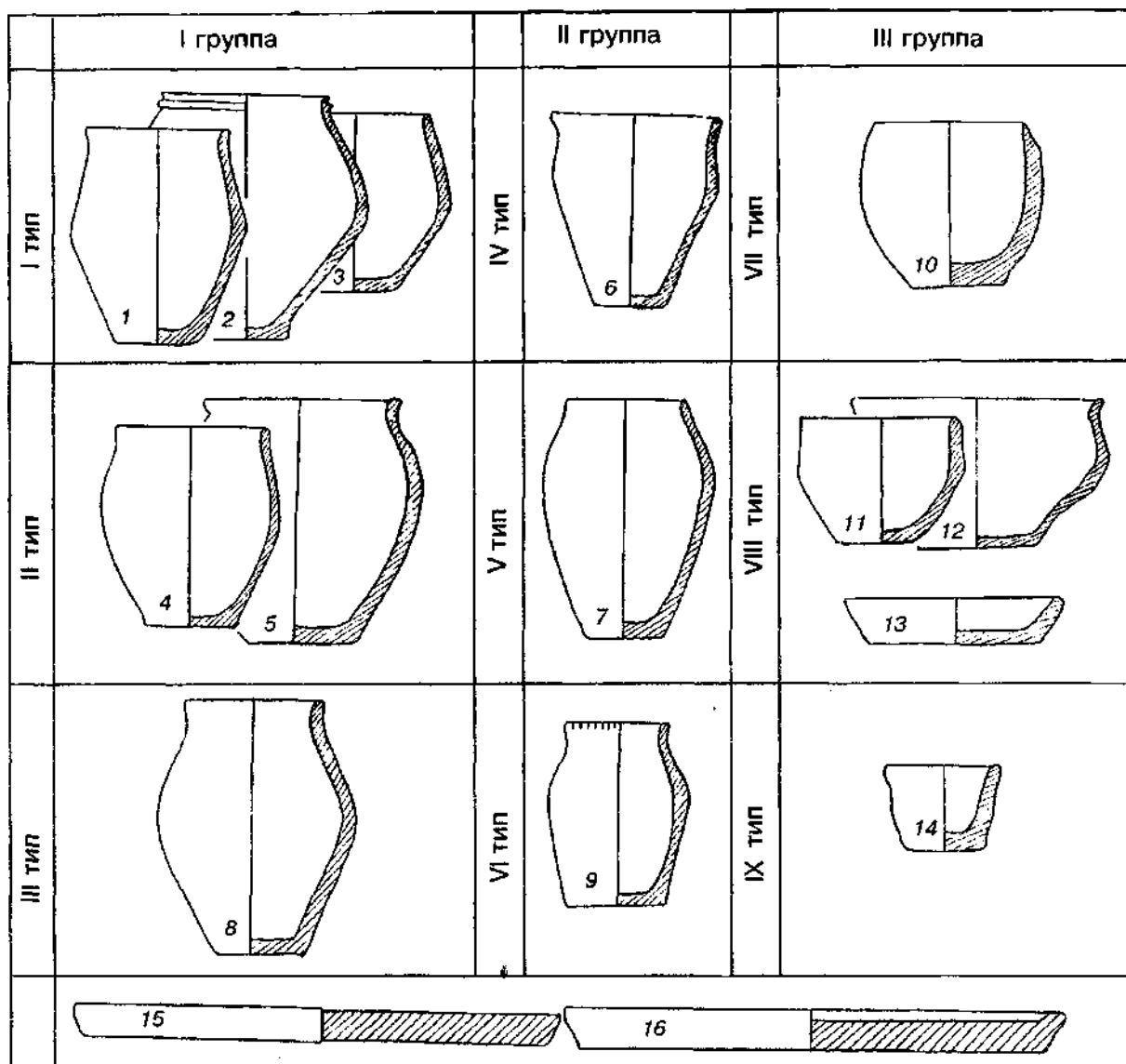

Рис. 19. Типи ліпної пеньківської кераміки (за О. М. Приходнюком).

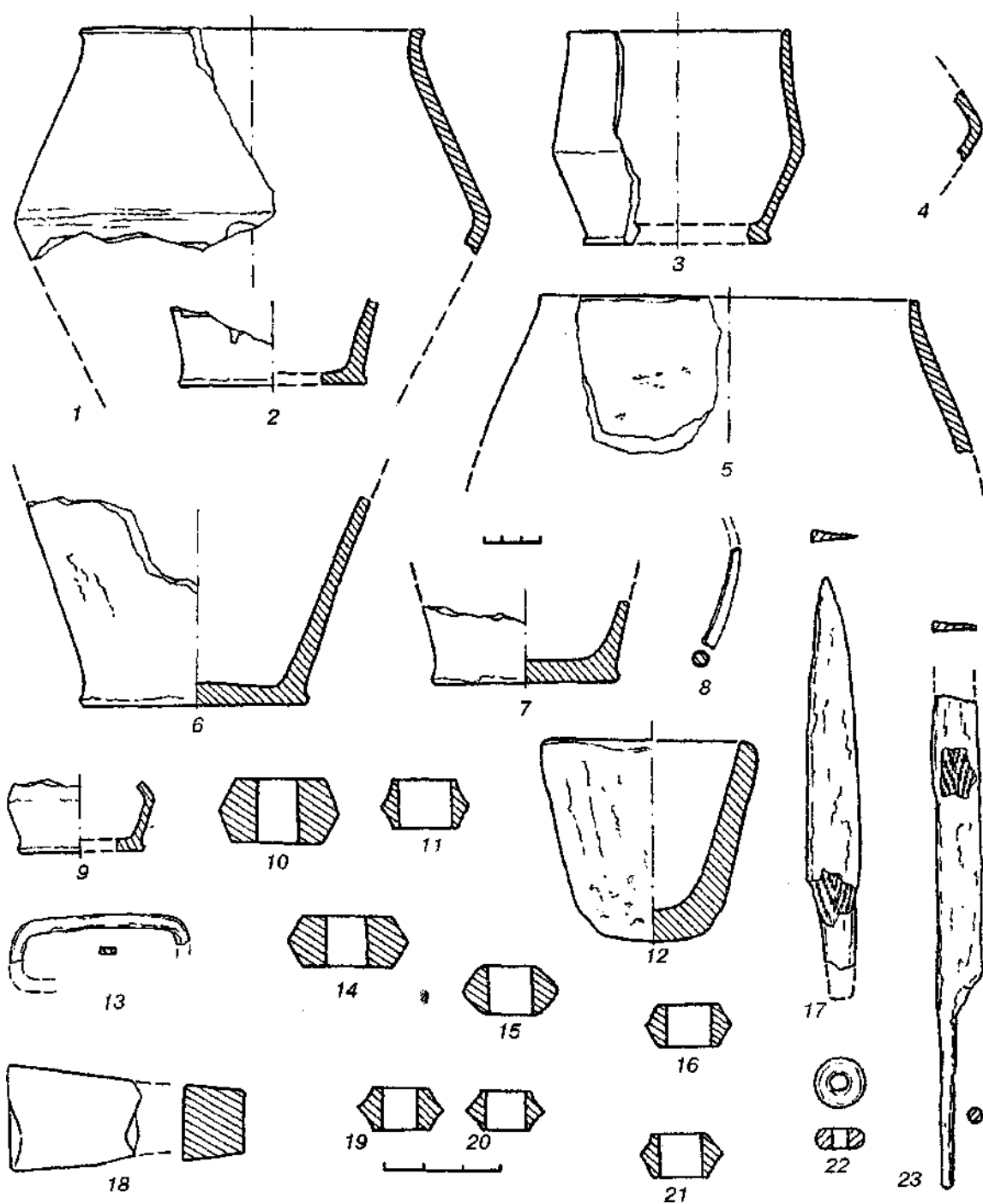

Рис. 20. Керамічні вироби пеньківської культури (за О. М. Приходнюком).

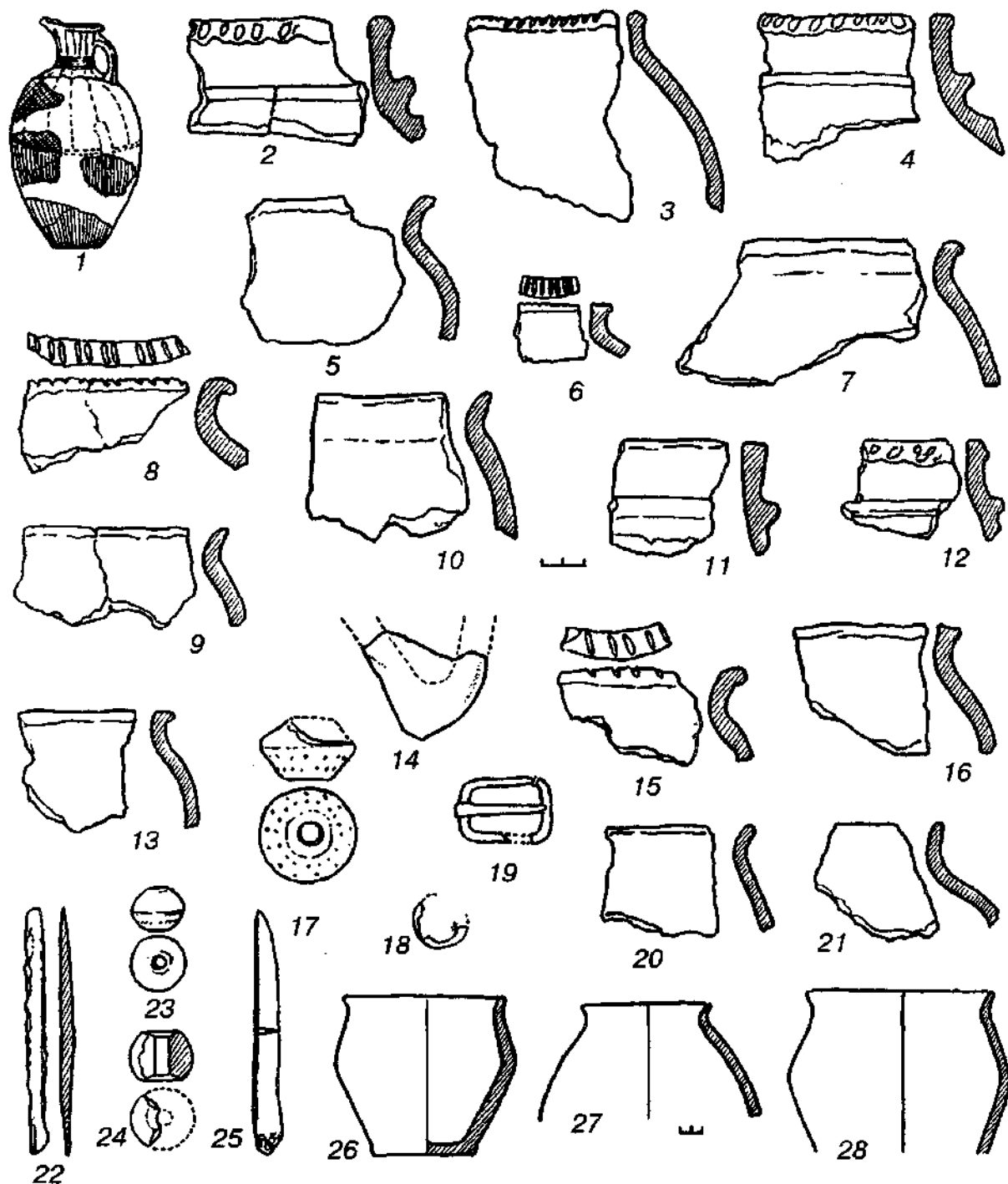

Рис. 21. Керамічні вироби пенківської культури (за О. М. Приходнюком).

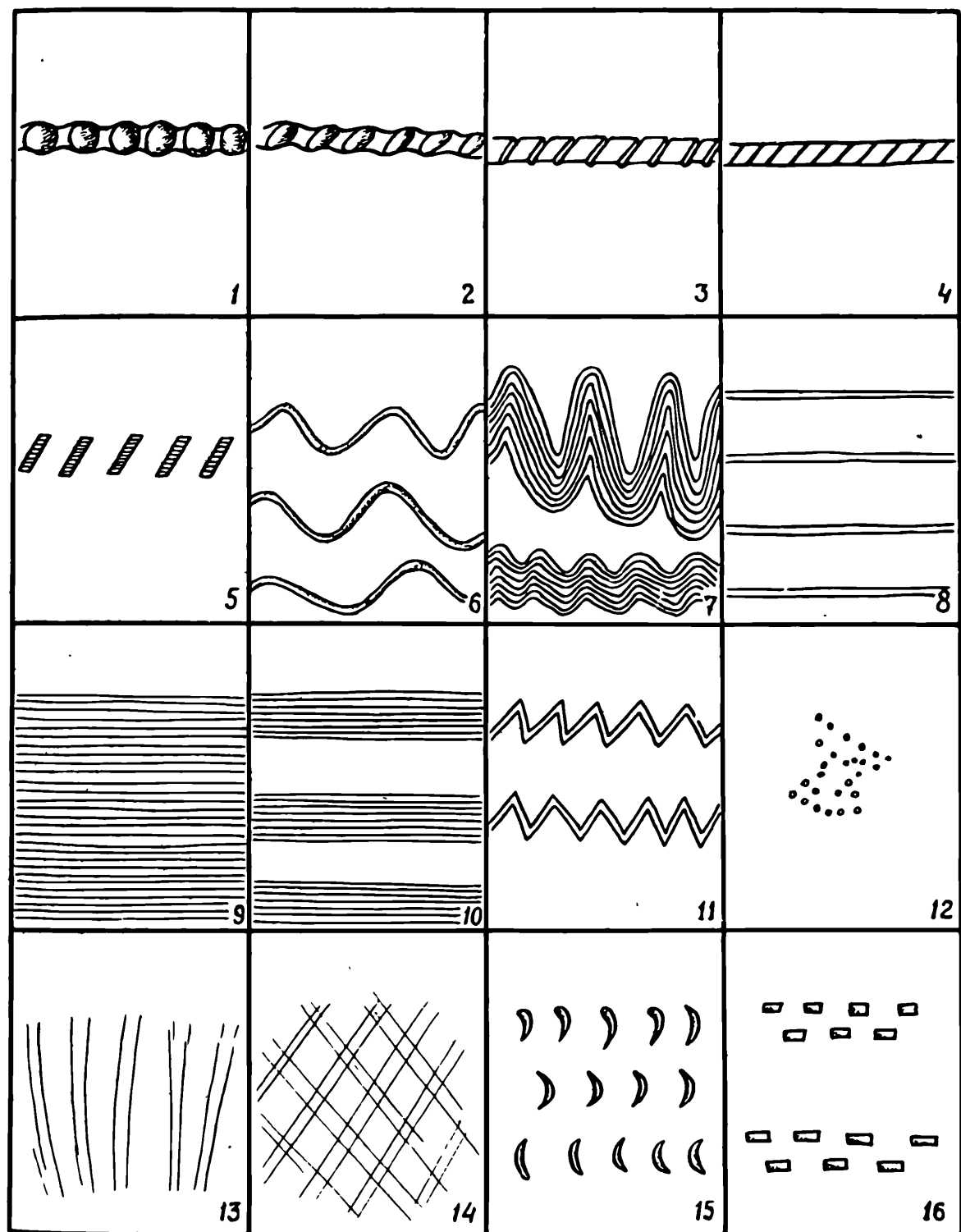

Рис. 22. Основні орнаментальні мотиви райковецької кераміки (за В. О. Петрашенко).

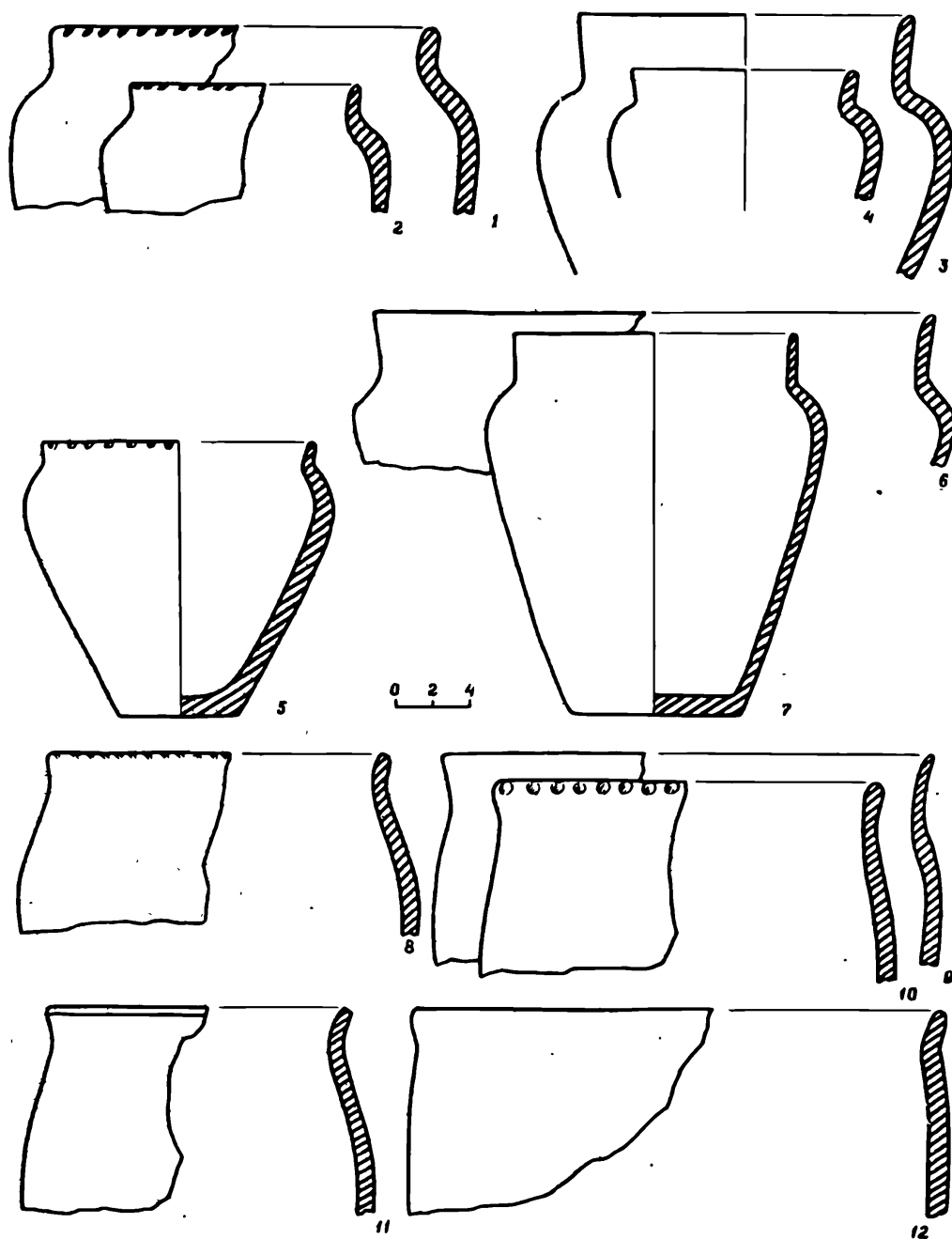

Рис. 23. Ліпні типи II-III райковецької кераміки (за В. О. Петрашенко).

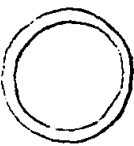
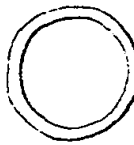
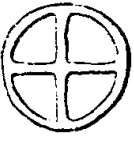
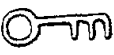
Место находки	Древнейший рисунок клейм в данном комплексе	Постепенное усложнение первоначальной схемы в позднейших клеймах			
Митявичи р. Случь БССР					
Черкасово (близ Орши)					
Заславль (близ Минска)					
Нежаровские хутора (близ Слуцка) БССР					
Ступеньки (близ Юхнова)					
Гнездово (близ Смолен- ска)					
Гнездово					
Старая Рязань					
Новгород					

Рис. 24. Гончарні клейма Давньоруської доби (за Б. О. Рибаківим).

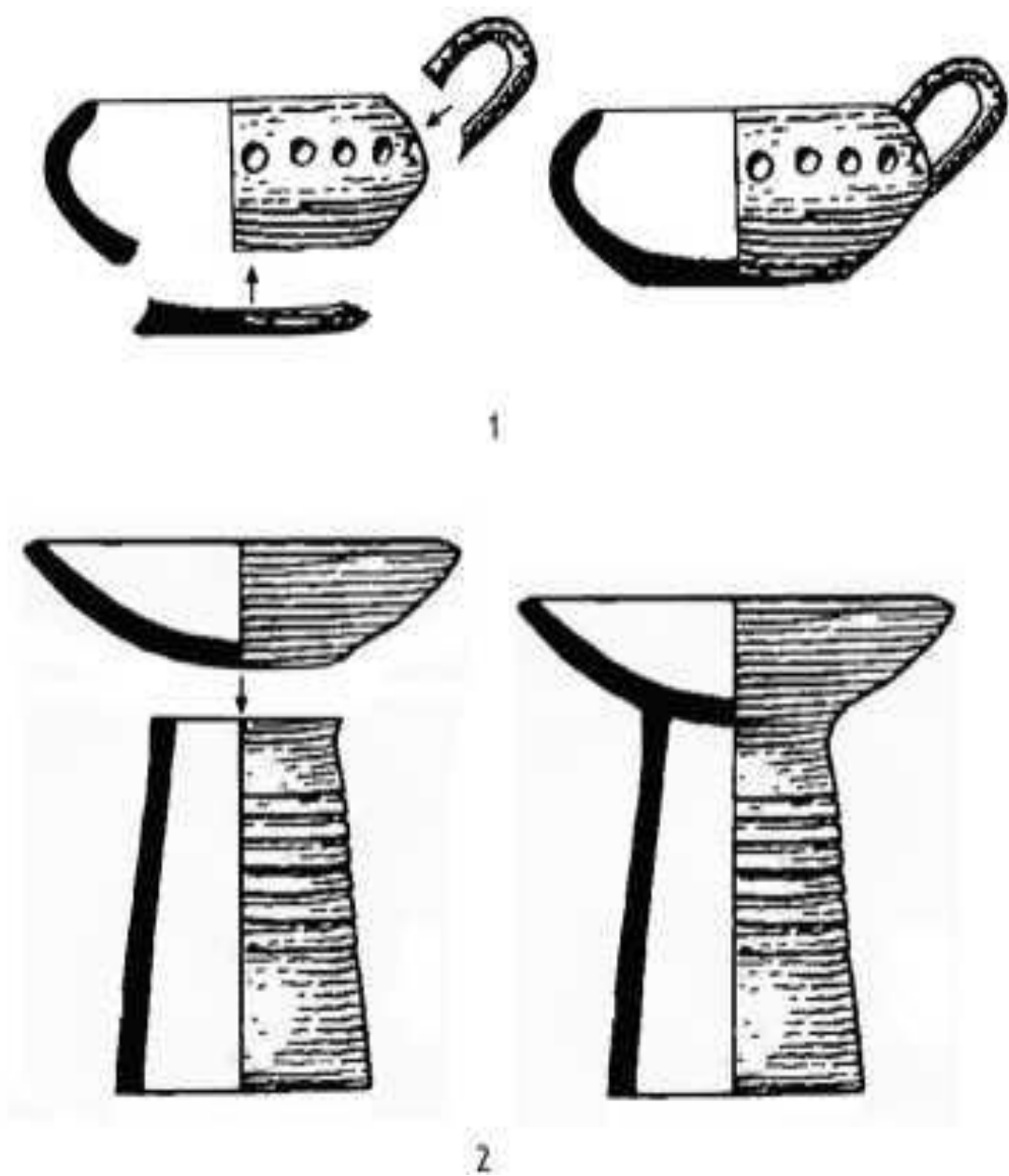

Рис. 25. Давньоруські світильники (за А. О. Сушко).

Рис. 26. Давньоруські гончарі за роботою (за Б. О. Рибаківим).

Резюме

Шарапов А. М. Кераміка середньовічного населення України.

Керамічне виробництво середньовічного населення України пройшло досить складний шлях розвитку. У період раннього середньовіччя кераміка була представлена майже виключно ліпними формами посудин, серед яких переважали горщики та сковорідки. Виняток становила кераміка носіїв салтівської культури. На момент виникнення Київської Русі слов'яни опанували гончарне коло і асортимент їх посуду значно розширився. До кінця періоду, який ми розглядаємо, кераміка стала не просто гончарною, а виготовлялася за допомогою поливи та інших нових технологій.

Summary

Sharapov A. M. Ceramics of the Ukraine's medieval population.

The ceramic production of the Ukraine's medieval population went through a quite complicated path of development. In the early Middle Ages, ceramics were represented almost exclusively by molded vessels forms, among which pots and pans predominated. The exception was the ceramics of the Saltov culture bearers. By the time of the emergence of Kievan Rus, the Slavs had mastered the potter's wheel and the range of their dishes had expanded significantly. By the end of the consideration period, ceramics became not just pottery, but were made using glazing and other new technologies.